

SÁNTHA ATTILA

A CSABA-MONDA (PRE) ZOROASZTRIÁNUS GYÖKEREI

KIVONAT: A székely és a magyar mitológia egyik kiemelkedő alakja Csaba. A csabaíre növénynev 1530-ban bukkan fel, holtakat feltámasztó erejének legendáját pedig 1584-ben jegyzik le (Csabához, Attila fiához kötve). 1850 körül gyűjti Lugossy József a Csaba-mondát, melyben Csaba királyfi szellemcsapatai élén visszatér, hogy megmentse a végveszélybe kerülő székelyeket. Grexa Gyula 1922-ben és Schmidt József 1926-ban felhívja a figyelmet a mondakör iráni párhuzamaira. Kutatásomból kiderül, a mondakör számos eleme megegyezik a (pre)zoroasztriánus mitológiának az *Avesztában* és Firdauszi *Sáhnáméjában* fennmaradt elemeivel. A mondakör egyik fontos mozzanata (Irnák/Csaba mint megmentő, újjászülettető) már az Attila udvarában is megforduló Priskos rhétornál előfordul, így kijelenthető, a monda az európai hunoknál is élt. A (pre)zoroasztriánus mitológiában ezek az elemek Sziavashoz ('fekete', 'fekete csődör'), valamint az ő újjászületéseihez kötődnek. Sziavas a turáni népek (a pártusok, a korezmiek, a szogdok), valamint a magyarság egyik összetevőjeként meghatározott szavárdok mitológiájában is ősapai szereppel bír. Sziavas névváltozatai (pártus/örmény Savars, heftalita Saba), valamint a közbeeső névformák (Szaba, Sijaba, Sawa, Szava, Szaw) azt mutatják, hogy a magyar Csaba név ebbe a sorba minden további nélkül beilleszthető.

KULCSSZAVAK: Csaba-monda, Sziavas, prezoroasztrizmus, Csaba vére, Sziavas vére, újjászületés, fravasi, európai hunok, Priskos rhetor, pártusok, Korezm, szogdok

1. Csaba és a Csaba-monda

Elöljáróban Csaba alakját, majd a Csaba-mondát és annak kutatástörténetét ismertetem, utána pedig azt vizsgálom, a Hadak útján visszatérő Csaba mondájával egyáltalán érdemes-e foglalkozni. Több kutató ugyanis azon vélekedésének ad hangot, hogy a monda viszonylag új keletkezésű. Kordé Zoltán szerint „[...] nincsenek arra utaló nyomok, miszerint a székelység már Erdélybe való költözésekor is ápolt volna egyfajta Csaba-kultuszt: a monda járulékos kellékei (a Tejúton át segítséget hozó Csaba motívuma, Csabaíre) későbbi fejleménynek látszanak” (Kordé 1996, 64.).

A magyar krónikákban Csaba egyáltalán nem mitikus hősként, hanem mint történelmi személyiség jelenik meg. Ő az, aki Attila halála után vezeti a hunok egy részét, majd görög területre költözik, ahol 13 évig lakik, onnan pedig visszamegy keletre, Szkitiába. A *Képes krónika* (mely a legtöbb részletet őrizte meg) például így szól róla:

„Ezekben a csatákban mindig Csaba és a hunok győztek; később azonban Veronai Detre árulással legyőzte Csabát. Először Csaba győzte le öccsét, utóbb azonban ő maradt alul, de annyira, hogy alig tizenötezer maradt meg Csaba részéről; a többi hunokat és Attila fiait teljesen kiirtották, leölték. Attila halála után fiai és a hunok egymást gyilkolták le. (20.) Tehát a legyőzött Csaba és öccsei, Attila királynak vele szemben álló fiai, szám szerint hatvanan, a hagyomány szerint, tizenötezer hunnal nagyatyjához, Honoriushoz menekültek. Ámbátor Honorius görög császár Görögországban akarta megtelepíteni, ő nem maradt, hanem visszatért Szittyországba, ősei székébe, hogy ott maradjon. Csaba tizenhárom évig volt Honoriusnál Görögországban, a veszedelmes és nehéz utak miatt még egy esztendeig tartott szittyia földre való visszatérése. Szittyországban, ősei székében, ahová eljött, azután nem szittyia nőt vett feleségül, de Kovarezből nősült [...]. Ezek a székelyek azt tartották, hogy Csaba odaveszett Görögországban; ezért mondja máig a nép általában: Akkor térj vissza, amikor Csaba Görögországból.” (Képes Krónika 1971, 21–22.)

A Csaba-mondát csupán 1850-ben vagy előtte egy évvel írja le és küldi el Lugossy József orientalistának egy székely katona (nem tudunk meg róla töb-

bet), és 1854-ben közli Ipolyi Arnold a *Magyar mythológiájában* (Ipolyi 1854, 581.). Ezért megalapozottnak tűnhet Kordé gyanúja, hogy későbbi fejlemény lenne a Hadak útján visszatérő Csaba és a csabaíre növényhez kapcsolódó hiedelem. A kételkedők legfőbb érve az, hogy egyetlen esetben sem lehet adatolni a mondát 1849 előtt (Boér et al. 2016, 219–231.). Íme, a monda:

[A visszatérés ígérete]

„Hadak útja. Fogyaték népével hátrált Csaba, hogy az elveszett hon visszaszerzésére ázsiai rokonaival egyesülten térhessen vissza, s Etele szent kardját – mert így hagyá a jóslat – a puszták tengerének habjaiban tisztára mártván, annak büverejét visszaadja. Erdély véghatáránál örködni hagyja a székelyt, viszszaakéntében majdan támaszul szolgálándót; ~~elváláskor áldoznak tűz-, víz-, lég- s földnek~~ [Lugossy elmondása szerint a saját betoldása a székely katona szövegébe – S. A.], s a távozók megesküsznek fenyegető vész idején segítséggel fordulni vissza a világ végéről is. Ám alig haladtak a havas aljáig, már a körül lakó népség felemelkedik a maroknyi székely ellen: de megrendül a föld, megrázkódnak a fenyők koronái, s hírül adják a vonulóknak társaik veszedelmét, a hadak egy része visszafordul, s meglepven pozdorjaként szórja szét az ellent. Egy év múlva ismét megirigylik a völgyek lakói a székely nyugalmát s fenyegetik seregeikkel, de a patak sikoltva szalad a folyamba, folyam a tengerbe; hírt visznek; a segély nem késik, s a székely ismét mentve, az ellenség veszve lón. Három év múltán új nemzetségek veszik ismét körül a székelyt s küzdelem fejlik ki élet és halálra, már a szellő is alig érte a görög ország tájára eltávozottakat, de mégis puszták viharának adván társul magát, megtalálta őket messze délkeleten, s harmadszor is győzelmet vívnak feleiknek.”

[A visszatérés]

„– Sok idő folyt le ezután, a magban elültetett diófák agg törzsekké nevedtek, a fiak megvénültek s unokák lettek fegyverhordó bátor férfiakká; szorgalom a rengeteget kies tereppé, hosszú időzés az őrállomást hazává alakította át, s nem volt ki merje háborítani a székely tűzhelyét, kinek védelmére saját erős karja s ismeretlen segítő seregek megjelenése késznek látszott. De végre is kitör a szomszédok régi gyűlölete a nyelv és szokásban egyedül álló székely ellen; megszámlálhatatlan nép kel föl kiirtására, s a bérces kis hazát minden oldalról ostromolják. Dicsően vív a székely, de már lankadoz a túlnyomó erő

ellenében; a székely messze van, tán feledésbe is ment s az elszakadt hű társak rég a földben alusszák álmaikat. Csak a székelyek csillaga nem szunnyadoz s megemlékezve az áldozatról, az esküről, lobogva viszi a hírt földről az égi csarnokokba.”

[Holtak a csillagösvényen]

„Már itt lent az utolsó csata készül, maroknyi nép az ellenséggel szemközt, midőn egyszerre paripák dobogása és fegyverek moraja hallatszik s fényes hadak némán vonulnak éjente az égen fölfelé, a dicső hadtársak, kik háromszor jövének segítségre, most negyedszer, mint hallgatag szellemek hosszú sorban nyomulnak a csillagos égen keresztül feleik segedelmére s leszállnak ott, hol a kék boltozat ama havasokkal ölelkezik, nincs halandó erő, mely megállhatna a halhatatlanok előtt, rémülés szállja meg a tenger ellenséget s futnak mindenfelé többé hátra sem tekintendők. Azóta áll a székely háborítatlanul s nem sokára véget ér őrködése, midőn az elköltözöttek hű unokáihoz mint kalauz csatlakozva, örökségöket széles magyar hont visszafoglalják. A fényes hadak ösvénye pedig, melyet jöttökben s visszatértökben taposának, eltörölhetetlen marad az ég boltozatán, az ő lábaik és lovaik patkóinak nyomdoka az, mit derült éjféleken mint tejfehér szalagot látsz tündökleni a magasban, s melynek neve azon órától fogva hadak uta a székelyeknél, melyre tekintve megemlékeznek ők Csabáról és apjáról Eteléről.” (Ipolyi 1854, 581.)

A kételkedők érvét a monda viszonylag kései felbukkanását illetően nagyban gyengíti, hogy annak számos eleme már jóval korábról ismert volt. Mihály János 2011-ben a Csaba-monda egyik elemének, a csillagútnak/égi hadi útnak a vizsgálatát végzi el. Az általa felsorolt adatok már tekintélyes régiségűek:

- az 1405 körül készült *Schlägli* szójegyzékben szerepel a Tejút (galaxis) neve „hadi vth” (hadiút) formában,
- Perecsényi Nagy László 1800-ban, Pozsonyban megjelenő versében arról ír, hogy a magyarok Ázsiából a Hadak útja vezérlése szerint jönnek vissza Európába:

„A hadak úttyának vezérlése szerint,
Melly Európának derekára tekint:
Ennek, és az égi tsillagok forgásán
Sinormértéket vett Léta utazásán.”

A költőnek a vershez fűzött felvilágosító jegyzete szerint „Hadak uttyának nevezik a Magyarok azon égbeli Fejérséget, mellyel a Rómaiak Via-Lactae név alatt hívtak”.

- Szirmay Antal 1804-ben azt írja, hogy a Tejút csillagzatot a „Hadakútytának” is mondják, mivel az Ázsiából Európába vándorló magyarok azt követték útjuk során,
- Grimm Jakab 1835-ös *Német mitológiájában* (Szirmay nyomán) azt tartja, hogy a Hadak útja onnan vette nevezetét, hogy a magyarok Ázsiából bevándorolva ezen csillagzatot követték,
- az 1838-ban kiadott *Magyar Tájszótárban* a nagyajtai Cserey Elek (1802–1865) közlése alapján a Tejút, vagyis az „országút az égen” a székelyek által Hadak útja néven neveztetik (Mihály 2011, 2, 3. rész).

Ám nemcsak a Mihály János tanulmányában említett helyeken bukkannak fel ezek az elemek. A csillagútról/égi hadak útjáról számos néprajzi adattal rendelkezünk: a Tejutat a *Székely Nyelvföldrajzi Szótár* szerint másképpen Csaba útjának (Bereck, Háromszék) vagy Csaba királyfi útnak nevezik (Ábrámfalva, Udvarhelyszék) (SzNyFSz, tejút). Zsigmond Győző csillagnévgyűjtése Felcsíkról, Gyergyószékről, a Sóvidékről, Udvarhelyszékről, Háromszékről, a Homoród mentéről, Kászonszékről, Kalotaszegről, a Mezőségről olyan adatokat rögzít, amelyekben nemcsak a Tejút Csaba útja neve, hanem a Csaba-monda elemei is szerepelnek:

„17. Felcsík:

18. Csaba Útja, Tejút. Csaba királyfi azon tűnt el. Edesanyám szokta mondani, tőle tudom:

Látod az égen a tejút porát, Csaba királyfinak arany patkója nyomát.

19. Gyergyószék:

A Hadak Útjáról mondatik, hogy Csaba királyfi azon jár vissza majd segíteni.

20. Háromszék:

Hadak Útja, azt mondták, menekültek valakik, s azok nyoma látszik, azért hívják így. Egyik hatalmas megverte volt a másikat.

21. Csaba királyfit a székelyek azon várják vissza.

22. Homoród mente:

A Hadak Útja az hosszú fehér felhő, abba a csillag, azt mondták, az a lovaknak a nyoma, ott ment a had.

23. Kalotaszeg:

Csaba Útja olyan felhő elnyúlva, sok-sok apró csillag. A cigány eszórta ott a szalmát, mondják. A cigány ugye nem tudja jól megrakni a szekeret.

24. Kászonszék:

A magyarok mikó bevándoroltak, a Hadak Útjának az irányát követték.

35. Udvarhelyszék:

Csaba királyfi elment Ázsiába, hozzon segítséget. Itt hagyta Erdélybe egy részét a népinek, őrizték az országot, s aztán ott jött vissza a Hadak Útján segíteni az ittmaradottaknak.” (Zsigmond 1996, 223.)

Hoppál Mihály Széken gyűjti az alábbi mondát:

„2. Tejút (Csaba útja)

Gy.: Göncölszekér, erről mit meséltek régen?

Ak.: A göncölszekérről azt mesélték, hogy mikor vót, rígen, mikor Hunor s Magyar ezek, hogy felkeltek, s ezek elindultak, mentek, vándoroltak, mentek, hogy világgá. Hogy foglaljanak magoknak, s akkor nem is tudom, hogy mi volt, minek hívták egyet közülük...

Gy.: Valami Csaba?

Ak.: Igen, az, az, Csaba. Az aztán felült egy fehér lóra, és az aztán vágatott. Amint vágatott, annak maratt a jele az egen. S ü mondta, hogy amikor, szóval az olyan vót, hogy annak maratt egy jele, s amerre Görögország felől kótt fel, s úgy aztán jött erre, neki az Alföldnek. S aztán a többiek úgy kapták meg, hogy szóval níztek aztat. S má még akkó úgy viccbül is monták, hogy az a Csaba királyfi, mer az az valamelyik királynak vót a fia, hogy hát azt mondja, ahol elszórták a cigányok a szalmát, azon a jelen gyűjjetek. S most örökké úgy mondják, én úgy hallottam, monták, má meg megint eszórták a cigányok a szalmát! Az egen látszik, az a Csaba útja.” (Hoppál 1976, 63.)

Mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a Hadak útja névvel párhuzamosan él annak Csaba útja változata, azaz a Csaba-monda egyik eleme – a kételkedők véleményével ellentétben – nemcsak a 19. századra megy vissza, hanem jóval korábbra. Azt ugyanis erősen nehezen lehet elképzelni, hogy egy égi objektumot a nép átnevezzen egy műmonda hatására, lévén, hogy az égitestekhez kapcsolódó hiedelmek réges-régi korok világába vezetnek.

De tegyük fel, hogy a fent felsorolt sok-sok településen, régióban mégis Lugossy József műmondája hatására nevezték át Csaba útjára a Hadak útját. Ezért kutassunk tovább.

A történeti mondák kutatásában fordulatot hozó, monumentális, *A magyar történeti mondák katalógusa* című művében (2018) Magyar Zoltán a következő helyekről jelzi, hogy a Tejutat Csaba útjának/Csaba királyfi útjának nevezik: Csallóköz, Mezőkövesd, Hortobágy, Békés, Tiszacsécse, Tordatúr, Tacs, Andrásfalva, Nyárádszentimre, Kézdiszentlélek, Székelyszenterzsébet, Bardoc, Lábnyik, Csikcsobotfalva (Magyar 2018, II. A kötet, A 61.11. szócikk). Azt látjuk, hogy a monda nemcsak a mai Székelyföldhöz kapcsolódik, hanem nagyjából az egész magyar nyelvterületet lefedi. Az említett települések közül a moldvai Lábnyik (Lábnyik) érdemi a legnagyobb figyelmet, mivel annak lakói az 1764-es madéfalvi veszedelem után költöztek ki Moldvába (Halász 1994, 3.), és nemigen hathatott rájuk semmilyen későbbi műmonda a 19. század közepéről.

Magyar Zoltán ugyanakkor nemcsak a Csaba útja elnevezést regisztrálja, hanem sok-sok helyen magát a Csaba-mondát, köztük két moldvai településen is. A magyarországi és erdélyi adatokra lehet azt mondani, hogy Lugossy kitalációja mindenfelé eljutott (és így lett Lugossy a magyar néplélek legnagyobb megtermékenyítője az 1848–49-es forradalom leverése utáni reménytelen időszakban a megváltó herosz kultuszával – Boér et al. 2016), ám azt, hogy Moldvában kerüljön elő, erősen nehezen lehetne feltételezni:

- Lészpeden egy 2001-es gyűjtés szerint úgy tartják, a székelyek segítségére Csaba meghalt szellemharcosai sietnek (Magyar 2018, II.A kötet, A 61.11. szócikk),
- Lábnyikon (1951-ben) a Tejút Csaba királyfi útja, azon vonult/tért vissza Ázsiába (Magyar 2018, II.A kötet, A 61.15.1. szócikk).

A már említett Lábnyik mellett Lészped székely lakosai is a madéfalvi veszedelem (1764) után kerültek ki Moldvába Székelyföldről, így nemigen lehetséges, hogy ők 1850 után, mikor a mondát „kitalálták”, vették volna át székelyföldi testvéreiktől.

A „kitaláció-elméletre” nem is érdemes több időt pazarolni, mivel – mint látni fogjuk – megtaláltuk a Csaba-monda szinte összes mozzanatának megfelelőjét egy másik, nem magyar mitológiában.

2. Sziavas

Az alábbiakban az iráni mitológia védelmező hőse körül kutakodom. Sziavas perzsa mitológiai hős nevének írásformái az *Encyclopaedia Iranica* (nagyon magas színvonalon megírt, a legújabb kutatásokat összegző enciklopédia) szerint Siiāuuaršan, Siyāwaxš, Siāvaš (Skjærvø, *Iranica*: Kayāniān). Én a továbbiakban az utóbbi, Sziavas formát használom, remélem, hamarosan kiderül, hogy miért.

Az *Aveszta* (a zoroasztrizmus szent könyve) szerint Zoroaszter előtt élt három nemzedékkal (ezt onnan tudjuk, hogy Sziavas fiát, Kaj-Kuszrót Lohrasp, majd Vishtaspa követi az iráni trónon, ő pedig Zoroaszter pártfogója, barátja) (*Yasna* 46. 14 – az *Avesztán*, a zoroasztrizmus szent könyvében belül létezik egy elsősorban szertartásrendi szerepet betöltő könyv, a *Yasna*).

Az ősi Khorezmről megkerülhetetlen könyvet író Tolsztov így foglalja össze a Sziavasról való tudását:

„Szijávust Szijávársan néven már az *Aveszta* is ismeri. A Sáhnameban Szijávusról terjedelmes fejezet szól. Mind az *Avesztában* és a pehlevi irodalomban, mind pedig a Sáhnameban, sőt még Birúnínál is Szijávársan (Szijávus) csupán csak mint hős, félisten szerepel. Mélyrehatóbb elemzés révén azonban kiderül, hogy eredetileg mint istenség lépett fel, de később a zoroaszteri pantheon alakjai másodrangú helyre szorították vissza.” (Tolsztov 1986, 86.)

Firdauszi perzsa és muszlim költő körülbelül 977 és 1010 között írja meg a *Sáhname* (*Királyok Könyve*) című költői epikus művet körülbelül 50 000 kétsoros versben. Ebben egy nagy fejezet foglalkozik Sziavassal, ezt alább fogjuk részletesen elemezni. A *Sáhname* több mint egyszerű irodalmi mű: megőrizhetett számos olyan legendát, amelyet a csak töredékeiben fennmaradt *Aveszta* elveszett részei tartalmazhattak. Ugyanakkor mind a *Sáhname*, mind az *Aveszta* megmaradt részeiben is találunk számos olyan írást, amely prezoroasztriánus eredetű (Emmerick–Macuch 2009, 46.). Emellett azt is figyelembe kell vennünk, hogy a *Sáhname* szerzője muszlim, ez pedig bizonyos kötöttségeket is jelentett számára: nem írhatott olyant, ami gyökeresen ellentmond a muszlim világfelfogásnak. Davis ilyen példákat hoz fel: nem írhatott a perzsa sahk

vérfertőző házasságairól, valamint a leírásaiban a zoroasztrianizmust próbálta közelebb hozni az iszlámhoz. A perzsiai iszlám térnyerésről úgy ír, mint ami nem áll ellentétben a korábbi vallásfelfogással (Davis 2015, 5–6.).

Firdauszi a legrégebbi történésekkel foglalkozó részbe, a mitikus korba illeszti be Sziavas (nála Szijavus) történetét. A mitikus kor a világ teremtésétől kb. Kr. e. 1000-ig tart (plusz-mínusz pár évszázad), ezután következik a hőroszok kora, melynek záró eseménye Nagy Sándor halála Kr. előtt 323-ban.

Elsőként „Gajomarsz, a sáh volt az úr mindenén”, majd következik az 500 éven át uralkodó Ferídún király története, majd Minúcsihr uralkodása, aztán Zál és Rúdábé szerelmi története. Később Zál fia, a szkíta Rusztem (a perzsa hősmondák legnagyobb alakja) Kaj-Kubádot helyezi Perzsia trónjára. Őt követi a trónon fia, a kaotikus Kaj-Káúsz, neki a fia Sziavas.

Sziavas anyja feltehetően turáni származású, két iráni férfi egy vadászat során talál rá:

„Megörült a két hős, hamar felé menve,
S látták: hogy a szűznek a földön párja nincs,
Csuda-szépességének semmi homálya nincs.” (Radó 1898)

A nőt elviszik a sahhoz, Kaj-Káúszhoz. A sah és a nő gyermeke lesz Sziávus, akit apja elküld Rusztemhez, a hőshöz, hogy az kitanítsa a hadi mesterségre. Ezután visszakerül az udvarba, jól fogadják, apja kinevezi Ctesiphon (a későbbi pártusok tartománya) kormányzójává. Mostohaanyja, Szudábé szerelmes lesz belé, és arra kéri Sziavast, hogy ölje meg apját, hogy így ketten kormányozhassák a birodalmat. Sziavas ezt visszautasítja, mire Szudábé azzal vádolja meg a férje előtt, hogy megerőszakolta. Kaj-Káúsz tűzpróbának veti alá a fiát, aki fekete lován bemegy a tűzbe, és onnan sértetlenül kisévál.

Afraszijáb, Turán uralkodója megtámadja Iránt, apja Sziavast küldi a csatába. Sziavas elfogja az ellenséget, és úgy dönt, hogy a turániak elmehetnek, miután lemondanak az elfoglalt iráni földekről. Apja Sziavas e tettét gyengeségnek vagy árulásnak fogja fel, és kéri a turáni túsok kivégzését. Fia ezt nem vállalja, inkább elmegy turáni emigrációba.

Turánban elveszi feleségül Afraszijáb császár lányát, Ferengiszt, nászajándékul kapnak egy keleti tartományt, mely Kínával határos, ahol Sziavas felépíti Kangdez vagy Sziávusgerd városát. Ezek után a turáni udvar cselszövéseinek

közepébe kerül, Afraszjábót meggyőzik, hogy át akarja venni a hatalmat. Afraszijáb veje ellen vonul, elfogja azt, majd kivégezteti. Sziavas halála után megszületik fia, Kaj-Kuszró, aki aztán bosszút áll Afraszijábon.

3. Csaba és Sziavas mint a végítélet harcosai

3.1 Egy kizárólagosan perzsa jelenség: a holt védőszellemek prezoroasztriánus kultusza

Schmidt József az, aki észreveszi, hogy a Csaba-monda égen visszatérő vitézeinek pontos megfelelői az *Avesztá*ban találhatóak: „Ezek a hún vitézek, akik holtuk után a más világról is visszatérnek megszorult véreik támogatására és a csillagos égboltról csapnak le az ellenségre, feltűnően emlékeztetnek az iráni mitológiának azokra az emberfeletti lényekre, akiknek neve az *Avesztá* (a zoroaszteri biblia) nyelvén *fravasi*, a középperzsában *fravart* és *fravahr* (*fröhar*), az új-perzsában *farvar*. Ezek a lények [...] túlnyomó többségükben, eredetileg kizárólagosan, megholtak lelkei (*iristanam urvano*: Yasna XVI. 7. XXVI. 7. LXXI. 23), az elhunyt ősök lelkei, mint a római *manes* és az ó-ind *pitáras* „apák”, s ezekhez hasonlóan speciális halotti kultusz tárgya. Segítő, első sorban harcias védőszellemek. [...] s úgy vannak leírva is, mint *harcosok*: az *Avesztá* szerint fémből vagy vasból (*ayah-*) való sisakban (*xaodha-*), támadó fegyverekkel (*zaya-*) és pajzsral (*verethra-*) harcolnak és tört (*arezazi-*) forgatnak a csatákban (Yt. XIII. 45.), a közép-perzsa Bundeheš szerint harci paripákon ülve (*gurt-ásp*) és dárdával kezükben (*nezak-dast*) sorakoznak az ég peremén (*perámiin i cismán*: Bund., ed. *Justi*, p. 15, 1. 5–6). A csatában *felülről lefelé* (*upairi hamard-nát*) semmisítik meg az ellenséget, *felülről lefelé* tevékenyek (*upairi-kairya-*: Yt. XIII. 31) és saját *tűzhelyükért* és *otthonukért* (*have asahi söithrae-ca*) harcolnak a csatákban (Yt. XIII. 67). Ők adják a *győzelmet* (Yt. XIII. 24), ők adják a legkiadósabb segítséget az erős csatákban (Yt. XIII. 17). Őket kell segítséggül hívni a

véres küzdelmekben, a csatákban, a harcokban (Yt. XIII. 23); őket hívja segítségül az, aki rettentő *harcokban és szorultságban* van (Yt. XIII. 20–21); őket hívja segítségül a fejedelem, akit ellenség szorongat, s ők segítségére fognak jönni (Yt. XIII. 69).” (Schmidt 1926, 43–44.)

Annak, akinek nem eléggé világos, hogy Csaba vitézei halottak, azaz túlvilági lények, álljon itt egy másik székely monda, amely szó szerint is kimondja, hogy a csatában meghalt katonák lelkei jönnek vissza, és felveszik ismét a testüket:

„A székely a Tejútát Hadakuttyának – hadak utja -nevezi. Mondája eléggé ismeretes, de él egy másik hiedelem is Háromszék felvidékein, mely szerint nem Csaba vitézei, hanem az ugyanazon csatában elhullott székely katonák lelkei szállottak vissza. Ezek ismét fölveték testöket és segítettek megverni az ellenséget.” (MNGY III, 402.)

A fravasi-konceptus még a prezoroasztrianus időkből ered, e harcias védőszellemek a megholtak, az elhunyt ősök lelkei, akik képesek harcolni az élők érdekében, mellett. A felső levegőben laknak, segítik és védik azokat, akik imádják őket. Az égi segítség pusztá imádatból való elérése nem illik bele Zoroaszter/Zarathusztra rendszerébe, mivel ő azt tanítja, hogy lélek sorsa – boldogságban vagy gyötrelemben – a halálakor az egyén földi magatartása alapján változástanul meg van határozva. Ennek ellenére a fravasik imádata mégis bekerül a zoroasztrizmusba, feltehetően azért, mert a hívek nem voltak hajlandók lemondani e viszonylag könnyen megszerezhető égi segítségről (Boyce, *Iranica: Fravaši*).

Schmidt felhívja a figyelmet arra, hogy a harcias védőszellemek (fravasik) kizárólag a perzsa hagyományhoz tartoznak: „[...] a fravasi-kultusz erősen le van horgonyozva az iráni néphitben”, és felteszi a kérdést, hogy vajon a székely monda gyökerei iráni eredetűek-e (Schmidt 1926, 45.). A korban hozzánk közelebb álló kutató, Mary Boyce egyenesen azt jelenti ki, hogy a fravasi-kultusz kizárólag az irániakra jellemző (Boyce 1995, 27.).

Itt jegyzem meg, hogy más prezoroasztrianus-gyanús jegyek a Sziavas-kultuszban fordulnak elő nem (csak) Iránban, hanem a közép-ázsiai zoroasztrianus hagyományban is. Sárközy Miklós határozottan kijelenti, hogy „Siyāwuš kultusza markánsan nem-zoroasztrianus jegyeket is hordoz. Az ortodox zoro-

asztrianus liturgikus gyakorlat világosan és egyértelműen elutasítja az önkínzást, önsanyargatást, mely Siyāwuš tiszteletében elég látványosan kifejeződik. A kora iszlám kori *Mēnōg-i xrad* című zoroasztrianus bölcséleti szöveg kifejezetten idegenkedik az ilyen sirató ceremóniáktól: »A legnyomorultabb az az ország, ahol az emberek sírnak, zokognak és hajukat tépik.« (Sárközy 2021, 102.) Mindez Közép-Ázsia irányába mutat: »A halottsiratás, extatikus jelenelek, rituális zokogás nem ismeretlen a szogd és közép-ázsiai zoroasztrianizmusban és a későantik közép-ázsiai manicheizmusban és buddhizmusban sem a Selyemút mentén. A kínai Miho Múzeumban őrzött sztélén ábrázolt zoroasztrianus temetési jeleneten például arcukat vagdosó halottsirató asszonyok láthatók. Ugyanígy arcukat sebző halottsiratók bukkannak fel egy szogd manicheus szövegben: »[...] és vérontás történik, lovak leölése, arc megvágása és fülek lemetzése. És Nana úrnőt asszonyai kísérik a hídon, edényeket törnek össze, fennhangon szólongatják, zokognak, ruhájukra könnyeznek, kitépik hajukat és magukat a földhöz vágják.« (Sárközy 2021, 103.)

Sárközy ebben prezoroasztrianus jegyeket sejt, mivel »Siyāwuš kultusza Közép-Ázsiában régebbi gyökerekkel bír, mint a szászánida Iránban» (Sárközy 2021, 103.).

3.1.1 Csaba a túlvilágról/másvilágról jön vissza

Azt, hogy a Csaba-mondában Csaba a túlvilágon/másvilágon leledzik, Grexa Gyula bizonyítja be, aki még arra is felfigyel, hogy Sziavas fiára, Kaj-Kuszróra is illik mindez: »[...] a mondákban ezek az eltűnt hősök, bármennyire is hangsúlyozza róluk a monda, hogy még élnek: mégis maga a monda szerint már nem a valóságos életet élik, hanem valamely nehezen hozzáférhető, a közönséges ember számára meg nem közelíthető vagy messzeeső helyen élnek, mondhatnók, a halál országában. Hogy az eltűnés a mondában = meghalás, kétségtelen, így tűnik el a zsidóknál Mózes, az irániaknál Kaj Kozru, ez az értelme annak is, hogy Attila a Klage szerint nyomtalanul eltűnt. A kazár khakánról is azt tartja Ibn Fadhlán, hogy ha meghal, a sírját egy folyó által teszik hozzáférhetetlenné, azután pedig azt mondják róla, hogy »bement a paradicsomba» – paradicsomnak nevezik el ugyanis a sírját. Ezek a főntemlített,

még visszajövendő hősök is rászolgálnak, hogy a Halál országában éljenek, legtöbben közülök a monda szerint is vagy véres harcok után, halálos sebekkel tűnnek el, vagy pedig akkora kort érnek el, hogy többé a földön már nem élhetnek.” (Grexa 1922, 46–47.)

Mindebből az derül ki, hogy Csaba túlvilági vitézei az *Aveszta* harcias védőszellemei, és beleillenek abba a hosszú sorba, amikor a fravasik beavatkoznak az eseményekbe népük védelmében.

3.1.2 A segítő sereg a csillagokból jön: Hadak útja

Schmidt egy másik párhuzamra is felhívja a figyelmet az *Aveszta* és a Csaba-monda között: „Ezek a harcias védőszellemek szoros kapcsolatban vannak a csillagokkal, amelyek szintén kultusz tárgyai. Már az *Avesztában* olvassuk, hogy a fravasik „fényes” (*raoxsni-aiwidhata-*) csatákban, tehát kétségkívül csillagfényes csatákban, harcolnak (Yt. XIII. 45), hogy ők jelölték ki a csillagok útját (Yt. XIII. 57; v. ö. XIII. 16), és hogy 99.999 fravasi »örzi« (azaz: támogatja) a Hapto-iringa-, a »Nagymedve«, csillagzatot (Yt. XIII. 60), amely adat a középperzsa Mínokhired-ben is megvan (XLIX. 15). Még bensőbb a kapcsolatot a közép-perzsa irodalomban, – oly annyira, hogy a Mínokhired-ben a csillagok azonosítva vannak az elhúnytak lelkeivel. A csillagok serege pedig valóságos hadsereg.” (Schmidt 1926, 44.)

Csaba és vitézei is a Hadak útján/Csaba útján, azaz a Tejúton jönnek le. Egy 1940-ben, a vajdasági Tamásfalván gyűjtött monda nagyon képletesen beszél erről:

„Két táltos felmegy az égbe, kérve az égieket, hogy segítsék a magyarokat a törökök elleni küzdelemben. Kérésük meghallgatásra talál, és a megvilágosodó égbolton, a Hadak útján nyilas katonák (a meghalt katonák lelkei) jönnek az el-lenséggel küzdő magyarok segítségére, akik így megnyerik az ütközetet. Az égi jelenés láttán a szultán szörnyethal rémületében, a török sereg pedig futásnak ered.” (Magyar 2018. C. 132.18.2)

3.1.3 Sziyavas és fia, Kaj-Kuszró mint fravasí

Nemcsak Sziavasra, hanem fiára, Kaj-Kuszróra is illik az, hogy túlvilági szellemharcos lesz. Az *Avestában* hosszan sorolják a fravasik neveit, akik közt ott van Sziavas és Kaj-Kuszró:

„Imádjuk a szent király Syavarshan fravasiját, Imádjuk a szent király Husravah fravasiját.” (Avesta 1883, 222.)

Azért van szükség a szeretet, imádat eme kifejezésére, mert a fravasik „képesek arra, hogy segítsék és védjék azokat, akik imádják őket”. A fravasik minden évben megharcolnak egymással, hogy minél több esőt vigyenek a saját családjuknak, településüknek, országuknak, ezért érdemes közülük a leghatalmasabbakat imádni (Boyce, *Iranica: Fravaši*).

3.1.4 Sziavas városából jön a megmentés

A *Bahman Yasht* nevű rijavat¹ szerint, amelyet másolója, Rustom Asfandyar pahlavi szövegekből állít össze a yazdegird időszámítás 866. évében (= 632 + 866, azaz Kr. u. 1498-ban) Zarathusztra (Zoroaszter) Ormazddal (az Istennel) beszélget a négy világekorszakról, s közben Ormazd elmondja a jövőt, többek közt ezt:

„Ezután Neryosang és a kegyes Sarosh angyalokat elküldik Siavakhsh (azaz Sziavas – S. A.) bami Kangdez (nevű) városába Peshotához [Peshotanu volt Kangdez uralkodója, l. Williams Jackson 1921, 87.], Vishtasp fiához és a Kayan (dinasztia) dicsőségének visszaállítójához, hogy jöjjön elő és állítsa vissza újra Irán országát. Gushtasp [Vishtaps másik neve] fia Peshotani kijön és Iránba megy 150 halhatatlan és pap élén, és visszaállítja a jó vallást.” (Rivayats 1932, 476.)

1 A Kr. u. 7. században muszlim hódítás elől Iránból Indiába menekül a zoroasztrizmust követő hívek egy csoportja, ők a párszik. Ők 1478-tól kezdődően levelezésbe kezdenek az Iránban földalatti módon megmaradt zoroasztrizmus követőivel, akik e levelekben ősi iratok alapján összegzik a vallás tanait. Ezek az úgynevezett rijavatok, amelyeket később rendszereztek, nagy jelentőséggel bírnak a mai zoroasztrizmus számára, jelentőségük megközelíti magát az *Avestát* és a pahlavi szövegeket.

Számunkra ebben az az érdekes, hogy a halhatatlanok élén megjelenő Peshotanu pontosan Kangdez uralkodója, azon területé, amelyen Szijavas is uralkodott (Modi 1917, 115.). Peshotanu feltehetőleg szintén leszármazottja vagy legalábbis rokona Szijavasnak. A leszármazás így néz ki: Kaj-Káusz → Szijavas → Kaj-Khoszró² → Gushtasp/Vishtasp → Peshotanu. Eszerint a Kajjanid-dinasztiából származó személyek jellemzője, hogy tagjai (Kaj-Kuszró és Peshotanu) halhatatlan (túlvilági) harcosok élén megjelennek, és megmentik az országot.

Kitartó kutakodásom ellenére sem találtam a Kajjanid-dinasztia tagjain kívül más hőst, akire ez jellemző lenne, ezért ki lehet jelteni, hogy az országot végveszélyben megmentő túlvilági harcosok vezetése kizárólag Szijavas és leszármazottjai vagy rokonai előjoga.

3.2 Attila fia, Irnák mint megmentő, újjászülettető

Ezért meglepő az, hogy a székely és magyar hagyományban két vezér is van, aki ugyanilyen tulajdonságokkal rendelkezik: Csaba és Szent László (ez utóbbiról most nem szólok, mivel egy külön tanulmányban foglalkozom majd a kérdéssel).

Az Attila udvarában 448-ban vagy 449-ben járó Priskos rhétor szerint a hun vezér úgy néz fiára, Irnákra (a mi krónikás/mondai Csabánkra), mint a Megmentőre, Újjászülettetőre:

„(Attila) rezzenéstelen arccal tekintett előre, s nem láttuk, hogy nevetve mondott vagy tett volna valamit, mindössze legifjabb fiának, Érnáknak simogatta meg az arcát; amint bejött s mellé állt, megenyhültek a vonásai. S midőn csodálkoztam, hogy többi fiával nem törődik, hanem csak ehhez vonzódik, a mellettem ülő ausóniaiul tudó barbár figyelmeztetett, hogy semmit se áruljak el abból, amit mond, majd megmagyarázta, hogy a jövendőmondók azt jósolták Attilának, hogy nemzetsége elpusztul, de ebben a fiúban tovább fog élni.” (Priskos 2017, 34.)

2 Itt van egy törés, mivel az utána következő Lohrasp rokonsága eléggé ködös, ám az a tény, hogy Kaj-Khoszró kifejezett kívánságára lesz király, azt sugallja, hogy Lohrasp a rokona. Sir John Malcolm szerint, aki elsőként írta meg Perzsia történetét perzsa források alapján, Lohrasp Kaj-Káusz veje, így Kaj-Khoszró bizonyára későn született nagynénjének, Sziasvas lánytestvérének a férje (Malcolm 1829, 41.).

Véleményem szerint – mindannak fényében, amit Irnák/Csabáról tudunk – ez a Csaba-monda bármelyik elemének első megjelenése a nyugati világban.

Ugyanakkor a 16. századi magyar krónikákban is úgy szerepel, hogy a magyarok Csaba „testamentoma” folytán indulnak a Kárpát-medencébe, így Csaba az ország újjászülettetője:

Székely István krónikája (1558) szerint:

„Niolcz szász niolczvan niolcz esztendőbe. A Magyarok ez eztendőbe ismét kiindulanak a scithiából, kiket keet dolog indita fel. Első a Chabanac az Atilla fiának testamentuma, a ki innét oda ment vala, ki mikoron meghala, a DAMASEC istenre kiszelitette őket, hogy ha meg soka-sodnánac esmét e Pannonianac földet elfoglalnak.” (Székely 1559, 149.)

Heltai Gáspár krónikájában (1575) ez áll:

„Két dolog lón kedig, mellyek kiindíták a magyarokat Scithiából: Előszer a Csaba kapitánnak, az Atilla fiának testamentoma. Mert midőn Csaba igen megvénhedett volna, minek utánna Pannóniából hazament vala, és immáron halálos ágyában vólna, hozzá hívatá a fő népeket a magyarok közzül, és kényszeríté őket az ő istenekre, Damasekre, etc., hogy mikoron üdövel megsokasodnának, esmet a Pannónia földre akarnának kimenni, és aszt foglalni magoknak, és aszt bírni, és hogy bosszút akarnának állani az ő jobb attyoknak, az Atilla hercegnek ellenségin.” (Heltai 1981, 77.)

Ezek után legalábbis elgondolkodtató, hogy a zoroasztriánus szövegek több helyen is azt állítják, hogy Irán feltámadása Sziavas városából, Kangdezből fog kiindulni (Fathi 2016, 14–15.). Tegyük át mindezt a magyar helyzetre: Magyarország feltámadása Csabától és a keletre visszament népétől fog kiindulni. Jogosan tehetjük fel a kérdést, hogy Csaba népe valamiképpen összefügg-e Sziavas népével.

3.2.1 Kaj-Kuszró visszatér a végítélet napján – „Akkor lássalak, mikor Csaba visszatér”

A *Sáhnáme*ban Sziavas újjászületése (a fia), Kaj-Kuszró egyszerűen eltűnik, haláláról nem tudunk meg semmit. Hiába az ország nagyjainak kérése, ő lemond a trónról, elbúcsúzik barátaitól, majd eltűnik örökre. Mondhatjuk azt is, hogy „pszeudo-halála” volt. Vagy meg sem halt.

Ám a zoroasztriánus szövegek nemcsak azt mondják, hogy eltűnt, de azt is, hogy a halhatatlanok egyikeként visszatér, és megsegíti azokat a végítélet napján, akik a feltámadás előtti utolsó háborúban a rossz ellen harcolnak. A 13. századtól kezdően emiatt a siita iszlámban egyre inkább párhuzamot vonnak a zoroasztriánus Kaj-Kuszró és a siita Megmentő között (Ghandeharion–Ghahemi 2019, 254.).

Mindez a magyar mitológiában is szerepel Csabára érve. Szörényi László hívja fel a figyelmet arra, hogy a Csaba-monda egy foszlánya bukkan fel Georg Horn (1620–1670) *Orbis imperans* című művében. Horn elmondja a hun történetet egy változatát, Csabáról azt állítja, hogy az visszamegy Szkítiába. Eddig még semmi különös, ám utána ezt olvassuk:

„Neque adhuc deposuerunt memoriam Chabae, quanquam in ludibrium versam. Quippe stipulantes sive iniquam sive impossibilem conditionem, sese eam tunc praestituros dicunt, ubi Chaba revertetur, quemadmodum Judaei, ubi Elias venerit.” (Szörényi 1979, 8.)

Sajnos Szörényi nem adja meg e bonyolult szerkezetű mondat fordítását, ez nagyjából így hangzik magyarul: a székelyek „megőrizték Csaba emlékét, noha átváltoztatták nevetségessé. Ugyanis kikötik – mint igazságtalan vagy lehetetlen feltételt –, hogy csak akkor lássák az illetőt, mikor Csaba visszatér (ugyanúgy, mint a zsidók, akiknél Illés fog eljönni)”. A bibliai utalás erre vonatkozik: Illés próféta visszatérte fogja megelőzni a Krisztus második eljövételét, a végítéletet. (Malakiás próféta könyve, 4. rész: „Ímé, én elküldöm néktek Illyést, a prófétát, mielőtt eljön az Úrnak nagy és félelmetes napja.”) A székely mondás tehát ezt jelenti: majd csak a végítélet napján lássalak. Szörényi szerint Horn a közmondást „valószínűleg egy hozzá disszertáló magyar hallgatójától vette”, Szathmári Baka Pétertől (Szörényi 1979, 8.).

Valami nagyon hasonlót állít a 14. századi krónikaszerkesztmény: „Ezek a székelyek azt tartották, hogy Csaba odaveszett Görögországban; ezért mondja máig a nép általában: Akkor térj vissza, amikor Csaba Görögországból.” (Képes Krónika 1971, 21–22.)

A két állítás között a különbség az, hogy Horn Görögországot nem említi, csak annyit mond, hogy „akkor lássalak téged legközelebb, mikor jön a végítélet”. (Értsd: Csaba a végítéletkor tér vissza, mint Illés próféta, s akkor mind

megjelenünk előtte, addig ne lássalak.) A krónikaszerkesztmény által idézett mondat jelentése is ez lehetett (három évszázad alatt nem hiszem, hogy változott volna a közmondás értelme): akkor lássalak, mikor Csaba visszatér (a túlvilágról).

Eszerint a székelyek Csabára úgy tekintenek, mint a végítéletkor megjelenő Illés prófétára vagy a zoroasztrizmus Kaj-Kuszrójára (Sziavas újjászületésére, fiára, aki szintén a végítéletkor tér vissza). Grexa helyesen jegyzi meg, hogy „Még egy közös mondai sajátáguk van: a visszatérésük, mintegy Messiásszerűen, az idők végére van halasztva” (Grexá 1922, 47.).

3.3 Halhatatlan(ok), égiek segítik a székelyeket 1065-ben, 1345-ben és 1658-ban

Ezen égi felmentőserég (vagy legalábbis egy túlvilági harcos) három esetben is megjelenik, és a székelyek segítségére siet.

A *Névtelen minorita* a tatárok Moldvából való 1345-ös kiűzése kapcsán beszél arról, hogy a székelyeket az évszázadok óta halott Szent László segíti:

„A székelyek az Úr 1345-ik évében vízkereszt táján egynéhány magyarral kiszállván a tatárokra, számtalan pogányt kardra hánytak. A harc három álló napig tartott. És beszélik, hogy míg az üldözés tartott, Szent László király fejét a váradi egyházban sehol sem találták. Az egyház öre negyednap újból bement keresésére; akkor már ott volt szokott helyén, de átizzadva, mintha élve, nehéz munkából vagy forróságból tért volna vissza. Az őr elmondta a csodát a kanonoknak és egyéb jámbor embereknek; egy öreg tatár pedig megerősítette állítását. Azt beszélte ugyanis, hogy őket nem a székelyek és a magyarok verték meg, hanem ama László, akit mindig segítségül hívnak. És a többi tatár szintén bizonykodott, hogy mikor a székelység rajtok ment, egy hatalmas termetű vitéz járt előtte, magas lovon, fejében arany korona, kezében szekerce; és mindnyájokat elfogyatott rettenetes csapásaival és vagdalkozásával. A vitéz feje fölött pedig a levegőben egy szépséges asszonyszemély tündöklött csodálatos fényességben, fejében aranykorona. Világos ebből, hogy a székelyeket Krisztusért harcoltukban maga a boldogságos Szűz Mária és Szent László segítette

a pogányok ellen, akik saját erejükbe és sokaságokba vetették bizodalmukat.” (Névtelen Minorita 1836, 83–84.)

Grexa Gyula Szent László ezen mondájára úgy reflektál, hogy a Csaba-mondából mentek át a motívumok: „Íme, a pogány monda elemei fölmerülnek egy későbbi keresztény legendában is, és pedig ami nagyon figyelemre méltó: ismét a székelyekkel kapcsolatban. Ha ezt összevetjük azzal, hogy, mint fentebb mondtuk, az erdélyi székely telepítés valószínűleg Szent László műve, aki egyszersmind Erdély védőszentje is, akkor könnyen megérthetjük, hogyan mentek át a monda egyes motívumai a lassan feledésbe merülő régi hősről az újra, amire különben a mondák történetében számtalan analógiát mutathatunk föl.” (Grexa 1922, 37.)

1658-ban történik újra egy olyan esemény, amelyik során egy túlvilági lény, egy angyal avatkozik be a székelyek oldalán. A kortárs pap, Ferenczy György ezt írja a regesztrumába ugyanazon év szeptemberben:

„Ugyan Augustusban Taplocát elégették Gyergyóban az moldvai oláhok. Item die 6 kijövének az oláhok Moldvából Gyergyóba többen három ezernél, egy kapitánlja kozák is. Ditrót meggyujták és az gyergyaiak eleikbe állának kevesen, talám harmadfél százan Szárhegyen alól Gábor deák előttök járó és az Jézus kiáltásban eljőve az angyal és úgy megrettenté az moldvai nagy hadat, hogy az oláhokban tizenyolcadfél száz maradt ide, de az gyergyaiakban csak tizenöt esett el, és zászlót is 24 nyertek el az moldvaiaktól. Szárhegyen alól egy halomba többet raktak ötödfél száznál, a többit az farkasok s hollók ötték meg, ezek is 1658 esztendőben lőnek septemberben. (Veszely–Ferenczy 1860, 148.)

Tehát 250 székely legyőz egy sokezres hadat, 1750 oláh esik el, és mindössze 15 székely. Ekkora győzelmet nehéz megmagyarázni, nem is tudják, csak az égi segítség motívumával. Függetlenül attól, hogy volt-e ott angyal vagy sem, a székelyek arra gondolnak, hogy égi segítséget kaptak. Nyugodtan vehetjük ezt a Csaba-monda továbbélésének nagyon is keresztény köntösben: a pap csak annyit mond, hogy angyal volt a segítő, de a nép mondhatott bizony Csabát is (még Szent Lászlót sem, mert őt nem kellett volna angyallal helyettesíteni).

A 11. századi Ióannész Szkülitész (vagy folytatója) írja, hogy 1065-ben Dukász Konstantin bizánci császár az országba betörő hatszázezres, egészen

Szaloniki városáig mindent elpusztító úz sereg ellen menne, de közben egy, az égben lebegő, onnan nyilazó sereg megsemmisíti a Trákiában, Tzurulos nevű helyen állomásozó úz hadakat. A bizánci császár maga is meg van lepve a történéseken, de végül a kortárs krónikáiról, Ióannész Szkülitész annak tulajdonítja a csodát, hogy Istennek tetszett a császár erénye és istenszerető élete (FHDR III. 1975, 63. Ioan Skylitzes). Mondanom sem kell, Szkülitész témán kívül van a történés mondai hátterét illetően, ezért a lehető legsemmitmondóbb magyarázattal áll elő. Az úzokat megverő égi sereg ugyanis nem kötötte a bizánciak orrára, hogy végveszélyben levő székely leszármazottak védelmére jelent meg.

Székelyek az 5-11. században című tanulmányomban bizonyítottam, hogy legkésőbb az avarokkal, de inkább a 469-es boliai csata után székelyek (vagy elődjeik) kerülnek a Balkán-félszigetre, akik többször is, már-már rögeszmésen támadják Thesszaloniki városát, és annak szomszédságában laknak. Továbbá a magyar honfoglalás után a térségben tűnnek fel a vardarióta türkök, azaz magyarok. Ezek a székelyek és vardarióta türkök (lehetnek ők azonosak is), aztán bizánci uralom alá kerülnek. A tanulmány minket érdeklő része szerint szklavin néven székely csoportok mennek be a Balkánra, Thesszaloniki közelébe az Attila utáni időkben, őket később szkíta néven emlegetik (például Kaminiatész János 905-ben, mikor megírja Thesszaloniki ostromának történetét), és sokáig tartják magukat, míg lassan be nem olvadnak a környező népekbe (Sántha 2016a). Tekintve, hogy 1065-ben az úzok éppen ezen a helyen pusztítottak, nem elképzelhetetlen, hogy valamiképpen egy székely monda maradt fenn Szkülitész leírásában. Más lehetőség nemigen van, hisz, mint láthattuk, az égi sereg, a fravasik serege kizárólag az iráni és a székely monda-körre jellemző.

3.4 Csaba íre, Csaba vére, Sziavas vére, Szent László füve

Mikor kivégzik, Sziavas vére lecsöppen a földre, s abból virág nő, melynek neve Khune Asyavushan, azaz Sziavas-vére:

„Csészét tesz a földre, aranyozott fülút,
 A hős nyakán, mint ha levágna egy ürüt,
 Csavarint egy nagyot – s a fejét lecsapja,
 Hogy a csészébe foly a vér piros habja.
 A csészét elvitték, hova Gervi mondá,
 Ottan egy cseléd a piros vért kiontá,
 S ím egy percenetben, ahová az cseppen,
 Virág nő a porból, s nyílik szebbnél szebben.
 És ha nevét tudni volna kívánságod:
 Szijavus-vérének hívják e virágot” (Radó 1896).

Most egyelőre a Sziavas vére nevű növénynél ragadjunk le. A magyar hagyományban szó van egy növényről (virágról), amelyet Csaba írének, Csaba-vérnek neveznek.

Grexa Gyula foglalja össze, amit e növényről és nevéről tudni lehet: „Csaba-íre először a XVI. század 30-as éveiben lejegyzett Orvosi rendelvényben bukkan föl, *czyabaire* néven, azután a XVI. század második felében több nyomtatvány említi, anélkül, hogy a nevét magyaráznák. A nevet először a nagy belga tudós, Clusius Károly magyarázza 1583. és 1584-ben megjelent műveiben. Ő járt Magyarországon, egyideig Batthyány Boldizsár vendége volt Német-Újvárott s adatait, úgy látszik, Beythe Istvántól, a Batthyányak udvari pap;jától kapta [...] Szerinte a Csabaíre fű azért kapta a nevét, mert »azt mondják«, hogy az Attila halála után kiütött nagy belső háborúban, mely az ő fiai között azért támadt, mivel nem tudtak megegyezni, kié legyen az Attila birodalma, a magyarok (– hunok) mind elpusztultak, csak Csaba, a kisebbik fiú maradt életben, 15.000 sebesült vitézzel. Ezeket, »mint beszélük«, ezzel a fűvel gyógyította meg. Ez az elbeszélés, – nem is szólva arról, hogy három mondatban kétszer fordul elő a »beszélük«, »mondják« – az elfogulatlan olvasóban a népmonda hatását fogja fölkelteni, dacára annak, hogy a följegyző megtoldotta azzal a semmi esetre sem mondai adattal, hogy Csaba a Honorius császár leányának fia volt,” (Grexa 1922, 28–29.)

Eszerint a sebesülteket gyógyító fű eredeti népi hagyomány, amely semmiképpen sem felülről szivárgott le a nép közé, merthogy semmi ilyesmiről szó sincs semmilyen írásban.

Grexa Gyula adatait egy újabbal tudom kiegészíteni: 1848-ban kolerajárvány van, *Kossuth Hírlapjában* (1848. november 9., 499.) ezért megjelenik egy értesítő, miszerint érdemes nyálkás főzetet inni, többek közt a csabavér nevű növény levéből, amelyik enyhíti a szomjat:

„Ilyen nyálkás főzetet szolgáltatnak a baraczk, szilva, meggyfalevelek, mézgák, az arabiai gummi, főképp pedig a selepgyökér pora, a vékony fehér keményítő, és a száraztott vérfű vagy csabavér, melly utósót a vérhasban szokás az alföldön használni.”

Az 1850-es *Nemzeti Kalendáriumból* megtudjuk (32. oldal), hogy a csabavér elnevezés az Alföldön él: „csabavér, melly utolsót a vérhasban szokás az alföldön használni”.

E csabavér is abszolút népi elnevezésnek tűnik, ugyanis kolerajárvány idejében nem a nemzeti romantikát éltetik, hanem minél érthetőbben kommunikálnak a nép nyelvén (amelyik eszerint ismeri az elnevezést).

Magyar Zoltán *A magyar történeti mondák katalógusában* regisztrál egy, a csabavéréhez kötődő adatot Békéscsabáról: „Csaba királyfi megidézése. Az ország jövőjét Csaba királyfitól lehet megtudni. Csaba szellemét a »csaba víre« nevű virágos ággal lehet éjfélkor a keresztúton megidézni.” (Magyar 2018, II. A kötet, A 61.16. szócikk)

A XVI. század végén egy füveskönyvben találjuk meg a Csabavére-monda Szent Lászlóhoz fűződő változatát: a mirigyhalálkor a Szent Király kilőtt nyila egy fűre esett, s ez gyógyította meg a pestisben szenvedőket (Szent László füve).

A Csaba íre, Csabavére, Szent László füve növényekhez fűződő hiedelmeknek keleti párhuzamai vannak. Blaskovich Lajos idézi E. H. Parker sinológust, miszerint 449-ben a jüebani hunok (másképpen „gyenge Xiongnu”-k, a mai Kazahsztán területén, a Szir-Dárjától jobbra, azaz északra) egy vérfolyást elállító növényvel gyógyító orvost küldenek a kínaiakhoz.

„A jüebani hun fejedelem szövetségkötés végett az északkínai udvarba 449-ben követeket küldött ajándékokkal és azonkívül küldött egy varázsló csoda-orvost.

»Ha valakinek elvágták a nyakát, szétszakították az erét, vagy széjjelverték a fejét és nagymennyiségű vért veszített, akkor ez az orvos gyógyfüvet rakott a beteg szájába, hogy megrágha és lenyelje azt. A vérfolyás néhány pillanat alatt

elállt s behegedtek a sebek, sőt egy hónap múlva még a forradások sem lettek láthatók. Abban az időben azt varázslatnak tartották és halálra ítélt bűnösökön kísérletet tettek; – a mondottak mind valónak bizonyultak«. (Parker fordítása.)” (Blaskovich 1942, 101.³)

Blaskovich ezt a növényt a csabaírével azonosítja, vagy legalábbis a Csaba-mondához köti (uo.).

Hadd jegyezzem meg itt zárójelben, hogy e jüebani hunokban mind Parker, mind Penglin Wang az Európába menekülő avarok őseit látja egyrészt azért, mert fonetikailag a kínaiiban a *yue* az *a*-ra, a *ban* a *var*-ra rezonál, *yue-ban* = *a-var*; másrészt azért, mert az avarok a heftaliták és a türkök közt voltak (vagy legalábbis a Heftalita Birodalom északi részén), mint az más dokumentumokból is kiderül (Parker 1911, 76.;⁴ Parker 1924, 126.; Wang 2018, 32.). A jüebani hunok avarságát állítja Yu Taishan is (Yu 2014, 297–326., *Doubts about the Theory of Rouran-Avar Identity and the Hypothesis about Avar-Yueban Identity* c. fejezet).

Az örményben is ismerik a Sziavas vére (sziavasvér) nevű növényt, annak neve *šawa(r)š ariwn* (ejtsd magyarosan: sava/r/s arjun) (Martirosyan, Gharyozyan 2011, 105–106.⁵). Sziavas nevének örmény Sava(r)s ejtésére még vizsgatérünk.

3 Sajnos az eredeti Parker-műhöz nem jutottam hozzá, ám azt megállapítottam, hogy Blaskovich más helyeken megbízhatóan idéz. Ugyanezen szöveget angolul kivonatolja Wang 2018, 32., a Wei Shu (Kr. u. 551 és 554 között íródott kínai mű, amely az északi és keleti Weidinasztia történetét mondja el) 102. könyvének 2269. oldaláról. Balogh Dániel hun forrásgyűjteményében ugyan szerepel a Wei Shu jüebani hunokról szóló része, ám pontosan ezt a részt a bekezdés kihagyta, feltehetően érdektelennek tartotta (Balogh D 2020, 110.).

4 „Az Avarok, kikről ekkoráig azt feltételezték, mintha azon, még nem azonosított török-mongolféle pusztai hatalmasság lett volna, kiket a Chinaiak Zsö-zsö vagy Zsuan-zsuan néven ismertek (az Eftaliták barátjai s előzőleg urai a Törököknek, a kik utoljára elpusztították a Zsuan-zsuanokat), majdnem bizonyosan nem a Zsö-zsók voltak, hanem a Jüepanok vagy Jebanok (= Ebar vagy Avar), az igazi Hiung-nuk maradékai, a kik Ázsiában hatalmas állam fölött uralkodtak, ezek hirtelen és rejtélyesen eltűntek az ismeretlen nyugat felé, épen mielőtt Perzsia s a Törökök együttesen elpusztították volna az Eftaliták hatalmának utolsó nyomait. Ez eltűnés után az Avarok többé sohasem említetnek Chinával összefüggésben.”

5 „arum, arum lily, *Arum dracunculus* L.”, lit. “blood of Siyāvus”, reflecting the name of the resurrecting hero of the Iranian epic”

3.5 Az élet növénye, az élet fája

A Csaba-monda szerint a csabaíre, csabavére növénytől a sebesült vitézek felépülnek, meggyógyulnak, feltámadnak, így az élet növénye.

Sziavast egyben a meghaló és újra feltámadó természet isteneként tisztelik (Yarshater 1988, 97.), a Sziavas vére növény pedig a gyógyulás, újjászületés szimbóluma, ráadásul életfa.

Firdauszi így írja meg Sziavas mintegy feltámadását:

„Friss gallyat növesztett – hangzik mindenfele –

A kivágott tölgynek hatalmas gyökere!

Rossz szem meg ne verje! Viruljon csak épen,

Hogy Szijavus lelke viduljon az égben!

S ím rózsabokor nőtt, hol elébb zanót volt,

Labodát meg burjánt karcsú cédrus pótolta,

Itt egy deli szarvas, ott egy őz ver tanyát –

A légen Szijavus emléke suhan át.

S a földből, mely ázott ama drága vérbe’

Terebélyes fa nőtt, a felhőkig érve;

S mindegyik levelén arcképe csillogott,

S árasztott a légbe mámoros illatot.

S jött a nyárnak heve, jött a télnek hava

És nem szűnt virulni az áldott csodafa.

S alatta a hívek sokszor gyűltek egybe,

Szijavus üdvéért halk imát rebegve” (Radó 1896).

3.6 Sziavas újjászületései

A *Sáhnáme*ban Sziavas meggyilkolása után születik meg fia, Kaj-Kuszró. Turán királya, Afraszijáb (aki egyben Sziavas apósa is), mielőtt elrendelné veje megölését, már azon tépelődik, ha megöli vejét, akkor meg fog születni a Bosz-szúálló:

„De a csillagászok megjósolták hajdan:
 Miatta leszek én töménytelen bajban!
 Azt is megjósolták: Hogyha megöletem,
 Egy hős fog születni turáni földeken,
 Akinek fényétől a nap elsötétül,
 Csudás hatalmától a bölcs fej is szédül.
 El is jött Turánba, ki gyászom okozta,
 S a nyomorról való tudásom' fokozta” (Radó 1896).

Emiatt az értelmezők egyöntetűen egyetértenek abban, hogy Kaj-Kuszró nemcsak apja tetteit folytatja, hanem egyenesen apja újjászületése. Az iráni kurdkutató, Seyed Salam Fathi így fogalmaz: „Sziavas hanyatlása, majd újjászületése Kaj-Kuszróban a halál és újjászületés legalapvetőbb szimbóluma, az ősz és tavasz példázata.” (Fathi 2016, 8.) Továbbá úgy értékeli, hogy a Sziavas vére növény, valamint a Sziavasból átváltozó, újjászülető fia mintegy meggyógyítja egész Irán földjét: „Sziavas átváltozása növénné és a növény átváltozása Kaj-Kuszró-vá (a fiává) meghatározza természet-, áldás- és bőkezűség-isteni lényének lényegét [...] (Kaj-Kuszró,) aki egy növény átváltozásából jött létre, Irán mitikus-epikus földjére egy frissítő zöld teret hoz.” (Fathi 2016, 12.) A Sziavas vére növény jelen van az iráni mitikus narratívákban: a zoroasztrianizmusban, a mitraizmusban, az Aveszta-hagyományban (Fathi 2016, 11–12.).

A Csaba-mondában is nemcsak gyógyulásról, hanem újjászületésről van szó. Grexa Gyula bizonyítja be, hogy Csaba sebesült harcosai nem sebesültek, hanem halottak:

„Erre mutat nemcsak az, hogy a monda változatában a várt visszajövetel az égi Hadak útján következik be, hanem az is, hogy vitézei a nagy csata után valamilyen sebesültek voltak és csak a sebforrasztó fű által gyógyultak meg. De épen a sebforrasztó fűvel kapcsolatban idézett mesékből láttuk, hogy a sebforrasztó fű csaknem mindig akkor kerül elő, mikor a meggyógyítandó vitéz már meghalt és darabokra van vágva; valószínű tehát, hogy a hun-mondában is Csaba nem csak sebesült vitézeit gyógyította meg a Csabáiréval, hanem eredetileg, a monda szerint összekaszabolt, halott vitézeit támasztotta föl általa.” (Grexá 1922, 47.)

Csaba tehát az újjászületés növényével keni be sebesült/hol katonáit, akik újjászületnek. A Sziavas vére növény szintén az újjászületést szimbolizálja.

4. Sziavas, Savars, Saba, Csaba: 'a fekete'

4.1 Sziavas ~ Sava(r)s mint az Arszakida-dinasztia mitikus őse

Ferdinand Justi nem kevesebb, mint 17 történelmi személyiséget sorol fel, aki a Szijávus/Sziavas nevet viselte, illetve annak variánsát (Justi 1895, 299–300.), közülük jópárról szó lesz az alábbiakban.

A pártusokhoz köthető Arszakida uralkodóház ősei közt is megtaláljuk Sziavast, Kej Kaúsz fiát, sőt, tőle eredezteti magát az Arszak-ház első uralkodója. A korezmi Biruni (Kr. u. 973–1048) írja, hogy az Askanida- (értsd: Arszakida-) dinasztia első hercege Ashk (értsd: Arszak) volt, neki a genealógiája így néz ki:

„Ashkan fia (akit Afghurshah-nak neveztek) Balash fia, Shapur fia, Ashkan fia, [arab betűs] fia, Sziavas fia, Kej Kaúsz fia.” (Biruni 1879, 119.)⁶

Nagyjából ugyanezt a leszármazást nyújtja Tabari is (Minorsky 1947, 25.; Tabari IV, 101.).

Az örmény hagyományban a 7. századi Sebeos krónikájához (az írás az örményeknek az arabok általi 661-es meghódításával fejeződik be) csatolt névtelen krónika (melynek szerzőjét Pseudo-Sebeosnak is nevezik) ad egy örmény királylistát, ebben valamikor a mitikus korban szerepel egy Sava(r) s (magyarosan) nevű uralkodó (Pseudo-Sebeos 1985⁷). Russell szerint a név

6 Biruni: *The chronology of Ancient Nations*, 116: „Chronology of the Ashkanians. [...] For the first prince of the Ashkanians was Ashk ben Ashkan, called Afghurshah ben Balash ben Shapur ben Ashkan ben (arab betűs) ben Siyawush ben Kaikaus.”

7 „Then Shamiram ruled over the country of the Armenians and from that time the kings of Assyria ruled [over Armenia] until the death of Senek'arim, when they rebelled from service to the kings of Assyria. Zareh, son of the sons of Aramenak, ruled over them; he was a powerful man and able with the bow. Then Armog [ruled the Armenians], then Sarhang, then Shawash, followed by P'ar'awaz. [P'ar'awaz] begat Bagam and Bagarat. And Bagarat begat Biwrat who begat Aspat. The sons of Bagarat had their inheritance in the western parts, namely Angeghtun, for Bagarat was called Angegh which in that period, the nation of barbarians styled god. This P'ar'awaz was obedient to King Nabugodonosor in Babylon”

vagy magát a mitikus Sziavast jelöli, vagy Sava(r)s annak a nevét viseli (Ruszel 1996, 28.⁸). Yarshater szerint a szóban forgó örmény Shavarsh (magyarosan Savars) név éppen a pártus Siyavush (Szijavus) formából jön (Yarshater 1983, 390.⁹).

4.2 A korezmi Sziavas-dinasztia, Szogdia

Tolsztov a Szir-Dárja és az Amu-Dárja alsó folyásánál, az Aral-tónál levő Korezmről azt állítja, hogy ezer szállal kötődik Sziavashoz és a zoroasztrizmus-hoz (mazdaizmushoz), és felhossa, hogy Biruni szerint a korezmiak Sziavastól eredeztetik magukat, aki kiterjesztette hatalmát a türkök/törökök birodalmára (Tolsztov 1986, 89).

Biruni szövege:

„Ők [a korezmiak] országuk benépesítését (gyarmatosítását) a Nagy Sándor előtti 980. évre teszik.

Ezután egy új időszámításra akkor tértek át, amikor Sziavas, Kaj-Káusz fia Khorezmbe jött, és ott Kaj-Kuszró és leszármazottai uralkodtak, attól az időponttól számítva, amikor (Sziavas) bejött az országba és kiterjesztette hatalmát a türkök/törökök birodalmára. Ez 92 évvel az ország benépesítése/gyarmatosítása után történt. Egy későbbi időben utánozták a perzsák példáját, és az országon uralkodó Kaj-Kuszró-vérvonal minden egyes uralkodójának (akit a sakija címmel illettek) uralkodási évétől számolták az időt.

Ez egészen Afrig (ezen család egyik királya) idejéig így történt. [...] Ő (Afrig) épített egy kastélyt Alfir mögött a Nagy Sándortól számított 606. évben.” (Biruni 1879, 40–41.)

8 „Šawa(r)š is either the Siyāvuš of Zoroastrian mythology, or bears his name. The other names are also Iranian.”

9 „In fact the linguistic evidence from Armenian sources indicates that the Kayanian legends were introduced into Armenia in Parthian times. The Armenian forms Shavarsh (Siyavush; cf. Khwarazmian Savus or Savuš in Biruni, *Athar*, 35, 18) and Spandarāt (Isfandiyar), two heroes of the national saga, show Parthian features.”

Biruni elmondja azt is, hogy Afrigtól 622-ig (a muzulmán időszámítás kezdetéig) ugyanebből a Sziavas-dinasztiából tíz uralkodó volt, majd 995-ig, a dinasztia bukásáig, további 14.

Röviden összefoglalva így néz ki Khorezm őstörténete:

- Nagy Sándor előtt 980: Korezm gyarmatosítása. Biruni szerint Alexander érája Nagy Sándor 27. életében (Kr. e. 330-ban) kezdődik, az új időszámítás bevezetését jeruzsálemi tartózkodása alatt döntik el (Biruni 1879, 32.¹⁰). Korezmet eszerint Kr. e. 1310-ben gyarmatosítják.
- 92 évvel később: a Sziavas-dinasztia kezdete, az iráni Sziavas (pontosabban fia, Kaj-Kuszró) kiterjeszti uralmát a „türkök” (alább látni fogjuk: a turániak) fölé
- Nagy Sándortól számított 606. év (Kr. u. 276): új időszámítás, ám az új király, Afrig is ugyanazon családhoz tartozik, azaz a Sziavas-dinasztia uralma folytatódik Kr. u. 995-ig.

Azaz több mint kétezer évig (Kr. e. 1218 – Kr. u. 995) Korezmben a Sziavas-dinasztia uralkodik.

Sárközy Miklós hívja fel a figyelmet Firdauszi előtt, a 10. század közepén alkotó Naršahī *Bukhara története* című munkájára, amelyből az derül ki, hogy Bukharában szintén Sziavast tartják a szogd királyok mitikus előfutárának: „Siyāwuš kultusza igen erős volt még az iszlám első századaiban is, és a helyi szogd hagyomány szerint a meggyilkolt Siyāwuš sírja is Bukharában, egészen pontosan a Buḥār Ḥudātok, Bukhara szogd királyainak erődjében volt valahol. Itt évente Naršahī szerint Siyāwuš siratását rendszeresen megülték, és zoroasztériánus mágusok Siyāwušt sirató dalokat adtak elő (...) Naršahī szerint még a

10 „Era of Alexander. – Then follows the era of Alexander the Greek, to whom some people give the surname Bicornutus. On the difference of opinions regarding this personage, I shall enlarge in the next following chapter. This era is based upon Greek years. It is in use among most nations. When Alexander had left Greece at the age of twenty-six years, prepared to fight with Darius, the king of the Persians, and marching upon his capital, he went down to Jerusalem, which was inhabited by the Jews ; then he ordered the Jews to give up the era of Moses and David, and to use his era instead, and to adopt that very year, the twentyseventh of his life, as the epoch of this era. The Jews obeyed his command, and accepted what he ordered.” Mindazok, akik Kr. e. 1292-re teszik Korezm benépesítését/gyarmatosítását, nem olvasták el figyelmesen Biruni kronológiáját.

bukharai erődöt is Siyāwuš emeltette egykoron, amely területét jegyajándék-ként Afrāsiyāb ajándékozta Siyāwušnak házassága alkalmából, ekként a tizedik század elejéig fennmaradó bukhari szogd királyok mitikus előfutárának is számított Siyāwuš.” (Sárközy 2021)

4.3 Zhaowu család- vagy dinasztianév: Sziavas

Több 7. századi kínai forrás foglalkozik a Kang Guo nevű országgal, ezen írások a 635 körül írt *Sui Shu*-ra mennek vissza, az információ pedig valószínűleg egy Wei Jie nevű kínai utazótól jön, aki 607-ben járt ott. A *Sui Shu*-ban az áll, hogy Kang (Szamarkand) kilenc országot foglal magába, például az An = Bokhara, Shi = Shahr-i Sabz vagy Kish, Cao = Kabudhan, Shi = Taskent, He = Kushaniya nevű országokat. A 7. század végéről való Tang-dinasztia történetében (*Xin Tang shu*) az egyik felsorolt államocskát Korezmként azonosítják. Mindeniknek saját királya van, őket közösen a „kilenc vezetőknévnek, családnévnek” (surname) nevezik, mivel mindannyiuk vezetőkéneve, családneve Zhaowu vagy Chao-wu (a latinbetűs transliterálás módjától függően) (Yoshida 2003, 36–37.).

Ez a Csao-wu/ Zhaowu családnév vagy dinasztianév a Szogdia területén tovább élő, ott uralkodó heftalitákhoz kötődik, mint ahogy Harmatta János (Harmatta 1987, 147.¹¹) és Kazuo Enoki (Enoki 1955, 234.¹²) megállapítja.

11 „A Sui-shu szerint azonban ehhez egy második elnevezés is járult azután, hogy a Wen nemzetség ágai alkirályokat adtak a K’ang-gal szomszédos területeknek: «Branches of the family each made a subsidiary king, and therefore the countries right and left of K’ang assumed Cao-wu as the family name . . .» A kínai történetírás a Chao-wu nevet Tsiu-ts’üan prefektúra Chao-wu körzetének nevéből vezette le, azonban az idézett szöveghely inkább arra mutat, hogy eredetileg valamilyen méltóságnév lehetett, amelyet a Wen nemzetségből származó fejedelmek viseltek. Ebben az irányban haladt az újabkori kutatás is, anélkül, hogy megnyugtató eredményre jutott volna. [...] Ha megvizsgáljuk a chao-wu (*capu) címet viselő, a Sui-shu-ban említett szogd királyok neveit, kiderül, hogy a IV. század közepe táján Sogdianét elfoglaló hephthalita dinasztia tagjai a türk hódítás után is tovább uralkodtak s csak a VI. század vége felé kezdődött meg részben az eltörökösödésük, amely azonban a szogd környezetben az arab hódításig igen kis mértékben haladt előre.”

12 „I am of the opinion that Samarkand was governed by the Chao-wu who were one of the powerful families of the Hephthalites.”

Fennebb láttuk, hogy Transoxánia egy részében, Korezmben, amelyről a kínai források azt mondják, hogy a Zhaowu család tagjai uralkodnak ott, a Sziavas-dinasztiához tartozó uralkodók vannak már a Kr. e. 1215-től kezdve. Nyilvánvalóan nagyon erősen vetődik fel az a lehetőség, hogy a Zhaowu család vagy dinasztianév éppen e Sziavas dinasztianevet takarja (Tomaschek 1877, 72–73.,¹³ Tolsztoz 1986, 210–211.).

4.4 A saba mint tisztségnév, vezetéknév (dinasztianév)

Ám nem ez az egyetlen megoldási javaslat a Zhaowu-ra nézve. Rémusat már 1829-ben úgy értékelte, hogy a Chao-wu név a régi perzsa írók „Schaweh-schah”-jával, azaz Shabával egyenlő (Rémusat 1829, 227., 2-es láb.). Édouard Chavannes egyetért vele, mondván, „ezeknek a szogd hercegeknek a Tchao-ou családnevét találjuk a Schaba névben, mely arabul és perzsául Schawa” (Chavannes 1903, 243.¹⁴).

Mielőtt a Saba, Save (magyarosan) nevű történelmi személyiséget vennénk górcső alá, hadd jegyezzem meg, hogy Transoxániából tudunk egy saba méltóságnévről.

Ibn Hordádzbeh (kinek műve 846 körül készülhetett el, 885-ben átdolgozza azt) mondja, hogy az egyik török nép vezetőjének megszólítása a šabah haqan

13 „Viel wahrscheinlicher dünkt uns die Annahme, dass in Šao-wu der Name des iranischen Heros Siyāwūš (Siyāwakhš, baktr. Cyāvaršāna, Sohn des Kava Uča) enthalten sei , den die sogdianischen Herrscher an die Spitze ihrer Stammtafeln gesetzt hatten , um eine Anknüpfung ihrer barbarischen Abkunft an die Traditionen der Iranier zu schaffen. Kein Name ist seit Alters im turanischen Norden berühmter gewesen als der des Siyāwūš, welcher sein Dasein dem Ehebunde des iranischen Herrschers Kai-kāus mit einer turanischen Prinzessin verdankte, welcher in Turan ein Asyl gefunden und daselbst Kang- diž erbaut hatte, zuletzt aber der turanischen Hinterlist zum Opfer gefallen In der Urgeschichte von Bokhārā spielt Siyāwūš eine Rolle, da er das Schloss von Bokhārā gegründet haben soll (Ta'rikh - i- Naršakhī, Vámbéry S. 1 f .); er soll auch nach Khwārizm gekommen sein, woselbst seine Nachkommen über zweitausend Jahre den Thron inne hatten (Sachau, l . c. S. 17).”

14 „le nom de famille Tchao-ou de ces princes Sogdiens qu'on retrouve dans le nom qui s'écrit Schāba en arabe et Schāwa en persan.”

(saba kagán). („A törökök királyai: haylub-haqan, gabguyah-haqan, šabah haqan, singibu-haqan, manus-haqan, fayruz-haqan”, Kmoskó I/1, 109.) Kmoskó meg is állapítja, hogy ugyanez a neve annak a királynak, akit Bahram Csobin vert meg 589-ben, ám „eszerint singibu és saba nem tulajdonnevek, hanem címek” (Kmoskó I/1, 109., 263. és 264. láb.).

Nyilván feltevődik a kérdés, vajon az elég jól alátámasztott Sziavas~Zhaowu dinasztianév családjába nem illik-e bele a saba méltóságnév, vajon a Zhaowu-t Sziavasként feloldó Tomaschek és Tolsztov nem ugyanarról beszél-e, mint a Sabaként feloldó Rémusat és Chavannes. A kérdést egyelőre hagyjuk nyitva, és térjünk át a török, pontosabban heftalita Saba nevű vezérre.

4.5 A heftaliták Saba nevű vezetője

Tabari (839–923) arab történetíró a perzsák egy 588-as vagy 589-es csatája kapcsán említi a „türkök” királyát, Shabah-t és fiát, B.r.mudhah-t IV. Hormuzd perzsa sah (579–590) idején:

„A tudósítások visszamennek Hisham b. Muhammadig, aki azt mondotta: A türkök felvonultak Hurmuz ellen. Más szerzők állítják, hogy (Hurmuz) uralkodása tizenegyedik évében Shabah, a türkök legfőbb uralkodója háromezrezer harcossal vonult ellene, míg elérte Badghist és Heratot. [...] [Hurmuz] Ellenségei felbátorodtak ellene, és rátörtek országára. Olyannyira bekerítették országát, hogy utóbb úgy emlegették azt, mint lyukas szitát. Továbbá azt mondták, az ellenség úgy bekerítette Perzsia földjét minden oldalról, ahogy az íj húrja feszül az íj két vége között. Shabah, a türkök királya üzenetet küldött Hurmuzhoz és a perzsák főembereihez, bejelentve csapatai felvonulását, mondván: „Hozasd rendbe a hidakat a folyók és vádik [kiszáradt folyómedrek] felett, hogy átkeljek az országodba, és építtess hidakat a folyók felett, ahol még nincsenek. Így cselekedj minden folyónál és vadinál, melyek utamban fekszenek a te földed és a bizánciaké között, mert elhatároztam, hogy ellenük vonulok a te földeden keresztül.” Hurmuz nagy félelembe esett ezektől a fenyegetésektől, és tanácsot ült. Úgy döntöttek, hogy a türkök királya ellen fordulnak. Így Hurmuz visszaküldött hozzá egy embert az al-Rayy népéből [Dél-Káspium], Bahram Dzsushnasz fiát,

Bahramot, akit Dzsubinnak neveztek, s vele tizenkétezer embert, akiket Bahram személyesen válogatott össze – érett és tapasztalt embereket, nem ifjoncokat. Azt is mondják, hogy Hurmuz seregszémlet tartott abban az időben a fővárosában azok között, akiket feljegyeztek a diwan tekerceken (al-diwaniyyah), összegyűjtve hetvenezer harcost. Bahram gyorsan előrenyomult a csapatokkal, melyek csatlakoztak hozzá, miközben Heratnál és Badghisnál elvonult. Shabah-t váratlanul érte Bahram megjelenése, amikor az táborát vert a szomszédságában. Üzeneteket váltottak egymással, és összecsaptak a seregek, és Bahram megölte Shabah-t egyetlen nyíllövessel. Mint mondják, a perzsák birodalmában hárman vannak a legügyesebb íjászok: „r.sh. sh.yat.y.n [pehl. Aris Shivatir], aki Manushihr és Firasiat háborújában harcolt; Sukhra, aki a türkök elleni háborúban harcolt; és Bahram. Ez a Bahram szabadrablást engedélyezett Shabah táborában, és elfoglalta a palotáját. B.r.mudhah,¹⁵ Shabah fia, aki apjával egyenlő volt, Bahram ellen vonult, aki megtámadta, menekülésre kényszerítette, és ostromolni kezdte egy bizonyos erődjében. Oly keményen szorongatta B.r.mudhah-t, hogy ez megadta magát, Bahram fogolyként visszaküldte Hurmuzhoz, és mérhetetlen sok kincset zsákmányolt az erődben. Azt mondják, hogy Hurmuzhoz vitette a kincset, ékszereket, edényeket, fegyvereket és más zsákmányt, melyeket összesen kétszázötvenezer tevé szállított.” (Z. Tóth Csaba ford., Z. Tóth 2016, 79–80.)

Ezzel szemben Sebeos örmény püspök (meghalt 661 után) azt írja az egyik fennmaradt szövegváltozatban, hogy Bahram nem a türkök, hanem a kusánok, másképpen tetalok (értsd: heftaliták) hadseregét győzte le, majd megsarcolta Balk városát és a kusánok teljes országát, végül pedig legyőzte és megölte a mazk'utok királyát (Sebeos 1999, 15.¹⁶) Hormuzd sah anyja a nagy kagán, azaz a petál (heftalita) király lánya volt (Sebeos 1999, 15.¹⁷).

15 Az angol fordító C. E. Bosworth meg is jegyzi, hogy a B.r.mudhah' név sem tűnik egyáltalán töröknek. (BOSWORTH – TABARI 1999, 298–303.)

16 „It happened at that time that a certain Vahram Merhewandak, prince of the eastern regions of the country of Persia, valiantly attacked the army of the T'etals and forcibly occupied Bahl and all the land of the K'ushans as far as the far side of the great river which is called Vehrot and as far as the place called Kazbion. (...) Then this Vahram, giving battle to the great king of the Mazk'ut'k' who was in that region beyond the great river, defeated the multitude of his army and killed their king in the battle.”

17 „It happened after the death of Khosrov son of Kawat that his son Ormizd reigned over all

Ez azt is jelenti, hogy a „nagy kagánon” nem a türkök, hanem a heftaliták vezetőjét kell érteni. Az, hogy Kuszró Anusirvánnak a felesége csak heftalita, és nem türk lehetett, már kronológiai okokból is nyilvánvaló: Hormuzd 540 körül születhetett, akkor pedig a türkök és a perzsák között ott áll a heftalita állam, melyet csak 557-ben győz le a két szomszédos hatalom. Emiatt az *Encyclopaedia Iranica* egyik nagynevű szócikkszerzője arra hajlik (Shapur Shahbazi, *Iranica*: Hormozd IV), valamint a másik azt állítja (Howard-Johnston, *Iranica*: Kosrow), hogy Hormuzd sah anyja heftalita volt (a nagy kagán – aki értelem-szerűen szintén heftalita – leányaként).

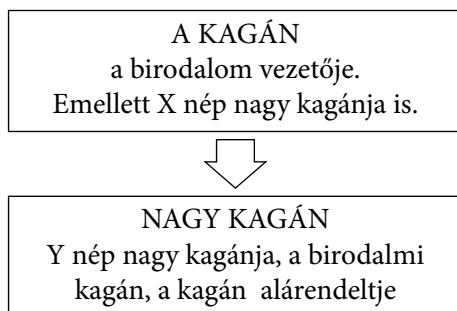
Egyébként – hogy egy közkeletű félreértést eloszlassunk – a „nagy kagánon” nem a Türk Birodalom legfőbb vezetőjét kell érteni, hanem nagy kagánnak neveztek egy nép vezetőjét, aki a kagánnak volt alárendelve. Theophülaktosz Szimokattész tisztségnévhasználata legalábbis azt mutatja, hogy az egyszerűen a kagánnak nevezett valaki volt a birodalom legfőbb vezetője, a nagy kagán pedig az alattvaló nép vezetője. A Maurikiosz császárhoz követet küldő birodalomveztőt Theophülaktosz így írja le: „akit a türkök keleten kagánnak tisztelnek”, a török vezér a levelében pedig szintén kagánnak nevezi önmagát:

„A rómaiak császáranak a kagán, a hét nemzetség nagyura és a hét világtáj uralkodója.« És valóban maga ez a kagán háborúban legyőzte az abdelok fejedelmét (azokról beszélek, akiket hephthalitáknak mondanak) s megszerezte e nép feletti uralmat.” (Szádeczky 1992, 14.)

Mindez akkor válik világossá, mikor a levélből megtudjuk azt is, hogy a kagán ellen fellázad egyik rokona, Turum, emiatt a kagán követséget küld három másik nagy kagánnak, akiknek neve Sparzeugun, Kunaxolan és Tuldich (Theophylact 1986, 192.¹⁸).

the land of the Persians. His mother, called Kayen, was the daughter of the great Khak'an, king of the Petals, and the wife of Khosrov his father”

- 18 „A certain man named Turum, who was connected to the Chagan by birth, revolted and collected great forces. When the usurper's party had gained the upper hand in battle, the Chagan sent an embassy to three other great Chagans. These were their names: Sparzeugun, Kunaxolan, and Tuldich.”

Eszerint a határozott névelős „a kagán” nagyobb, mint a nagy kagán, a török kagán pedig azért haragszik meg az avarokra, mert azok az egyedül neki járó „a kagán” tisztségnevet használják. Tudom, nehéz ezt elsőre felfogni,¹⁹ de a magyar mellett az általam felsőfokon ismert más nyelvekben is van értelme egy ilyen nyelvi konstrukciónak (pl. *The chagan is greater than the great chagan* – angol, *Chaganul e mai mare ca marele chagan* – román).

Ha ezt elfogadjuk, minden teljesen érthetővé válik: Bahram Csobin a heftalita nagy kagánt, Sabát győzi le, aki viszont a Türk Birodalom „a kagánjának” hűbérese.

4.6 Sziavas turáni neve: Saba

Sziavas nevének jelentését Bartholomae magyarázza általánosan elfogadott módon, eszerint az két perzsa szóból áll: *syava* ’fekete’ és *arshan* ’csődör’, amelyet ő ’fekete csődör tulajdonosa’-ként old fel (Bartholomae 1961, 163.). A Sziavas elvonás a Szijavarsanból (Fathi 2016, 6).

Zujev (Zujev 2002, 195.) és Kamoliddin (Kamoliddin 2011, 49.) arról értekezik, hogy a „manicheista türk” Sava (magyarosan Szava) névforma a közép-perzsa *syava* (magyarosan *szjava*) ’fekete’ szóból jön, vagy a Szava forma (a mi Sabánk) a *szogd* *s’w* ’fekete’ szóból.

¹⁹ Pl. Augustí Alemany így foglalja össze hibásan az eseménysort: „three khans (xayávoi) who helped the Great Turkish Khan to defeat the usurper Turum” (Alemany 2019, 18.), mikor pedig három nagy kagán segíti a kagánt.

Joonas Maristo gyűjti össze a Bahram Csobin által megölt Saba névformáit, ezek magyarosan írva: Saba, Szaba, Sijaba, Sawa, Szava, Szaw (Maristo 2022, 106.).

Emlékezzünk csak: Justi, Russell és Yarsahter szerint az örmény iratokban fennmaradt, az Arszaakida-dinasztia őseként megjelenő Savars névforma Szia-vas nevének változata.

Harmatta János ugyan nem foglalkozik a Szia-vas névvel, ám megvilágítja a *syava* 'fekete' szó hátterét. Szerinte pár déloroszországi iráni törzs a *si-t* (magyarosan: *szi-t*) megtartotta egészen a késő középkorig, az oszétek *syäv* szavát kölcsönözték a balkárok *sau* formában (Harmatta 1970, 75.).

Eddig tehát a következő egyenlethez jutottunk:

**perzsa SZIAVAS ~ pártus/örmény SAVARS ~ heftalita SABA
(közbeeső névformák: SZABA, SIJABA, SAWA, SZAVA, SZAW)**

4.7 Szia-vas/Saba ~ Csaba

Ezek után nem kell nagy fantázia, hogy megteremtsük a kapcsolatot a tanulmány első részében bemutatott mitológiai Szia-vas = mitológiai Csaba azonossággal a név terén is: a Szia-vas, Szava, Savars, Saba névtartományba tartozhat a Csaba is.

Változhat-e a Szia-vas, Szava szókezdő *sz(i)a-*, *sza-*-ja, a pártus/örmény Sava(r)s, Saba szókezdő *sa-*-ja a magyarban *csa-*-vá?

Anonymusnál Sobamogera (olvasd: Szobamogera vagy Csobamogera) 'Csaba magyarja' formában jön elő a Csaba név, ebből Fehértói Katalin azt a következtetést vonja le, hogy a *cs* hangot gyakran jelölték *s* betűvel (Fehértói 2006, 166). Vagy pedig valamelyik magyar tájszólásban *s*-sel vagy *sz*-szel hangozhatott a név, teszem hozzá én. Létezik is egy magyar tájszólás, mely a Szia-vas (Szia-vas), de még inkább a Sava(r)s, Saba és a Csaba közti különbséget áthidalja. Wichmann György (finnül Yrjö Wichmann) 1906–1907-ben öt hónapig kutatott Moldvában, az északi csángó Szabófalván. Ő ezt mondja: „a köznyelvi *cs*-nek rendes megfelelése a moldvai északi csángó nyelvben (Szabófalván és környékén) minden állásban jésített, «egyszerű denti-palatális képzésű» *š* hang

(leeresztett nyelvcúcscsal) : š (nem: ši).” (Wichmann 1907, 156.) Azaz Szabófalván így ejtik (áttevé Wichmann jeleit egyszerűbb, a laikus által is olvasható jelekre): csán ’csinál’: sján (jésített magyar s), cseber: sjeber stb.

Eszerint a magyarság csoportjai között régtől fogva volt egy csoport, a nyelvi reliktumokat őrző északi csángóság, amelynek tagjai Csabát Sjabának ejtették (illetve ejtenék ma, ha még életképes lenne az eltűnés szélén álló északi csángóság). Azaz nem kell messze menni, ha a Sziavas, Savars, Saba és Csaba formák közti kapcsolatot keressük.

4.8 Szev, Szevuk: a szavárdok ősapja

Ha ezt elfogadjuk, akkor azt jelenti, a magyarság/székelység Csabája igazából a dinasztiaalapító ős, az ősapa, ugyanaz, mint Sziavas a felsorolt keleti népeknél. Nézzük, van-e utalás bármi ilyesmire a magyarság esetében.

A magyarság egyik összetevőjének, a szavárdoknak az eredetmondjában az szerepel, hogy egy Szev, Szevuk nevű ember az ősök, a 927-ben meghalt Yovhannes Drasxanakertc’i Örményország történetében ezt kétszer is megjegyzi (Russell 1998, 335., Drasxanakertc’i 2015, 18.²⁰).

Ráadásul a szavárd népnév *szav* eleme is feketét jelent. Thúry József fejti meg a Bíborbanszületett Konstantinnál a magyar szinonimájaként előjövő szavartoi aszfalo²¹ népnév szavartoi elemét: „A szavarti-val azonos szjavorti vagy szevorti név kétségbevonhatatlanul tiszta örmény szó s többes száma szjavarti-k vagy szevorti-k. [...] a szjavorti név utórésze [...] örmény orti szó, melynek jelentése fiu, filiiis. [...] a szjavorti, szevorti névből a szjav, szev szó. Ez

20 „XXVI. fejezet, 13. Innen továbbvonult Uti tartományba (gawa’), és Tus faluban elfogta Step’annost, a Konnak nevezettet, kinek népét Sewordik’-nak hívtak óséról, Sewukról.” XXXVII. fejezet, 13. „Miután búcsút vett a királytól [Smbattól], útközben az eunuch átadta magát a féktelenség kísértésének némelyek rágalmazó kijelentései hatására, akiknek elméje hajlott a gonoszságra, és nagy erővel vonult Georg, a Sewordik’ nahapetje (pátriárkája) ellen, kiknek neve ősiüktől, Sew-től ered.”

21 „De abban az időben nem türköknek mondták őket, hanem valamilyen okból szavartü aszfalünek (sabartoi asphaloinak) nevezték” (c. 38: 9–10.) (DAI 1950, 170–171.)

szintén örmény szó s ezt jelenti; fekete, feketés. Eredetileg sziaiv vagy szjav-nak hangzott, későbbben és ma szjev, illetőleg szev-nek ejtik. Megfelel neki az osszét nyelvben szav, szauy, a georgiaiban savi, a persában szijüh, szija, szije (fekete).” (Thúry 1897, 322.) Thúry elmélete azóta nagyjából a bizonyosság szintjére emelkedett, jóformán nem is ismerek olyan tanulmányt, amelyik mást állítana.

5. „Török” = Turán

Fennebb láthattuk, hogy gond van a Tabari által Shabah/Sabára alkalmazott „türk” megnevezéssel. Tabari szövegének angol fordítója, C. E. Bosworth megjegyzi ezzel kapcsolatban, hogy Shabah (magyarosan Saba) inkább az északi heftaliták uralkodója volt, semmint a nyugati türkök kagánja, mivelhogy a nyugati türk uralkodót Isteminek hívták. A korszak ismert türk vezetőinek neve egyetlen esetben sem hasonlít akár kissé is a Shabah névhez, ráadásul a türkök ekkor éppen belső testvérharcokkal voltak elfoglalva (Bosworth–Tabari 1999, 298., 700-as láb.).

Czeglédy Károly szerint a mohamedán források sok esetben türköt mondanak a heftalita helyett: „A mohamedán források heftalita-adatainak felhasználását egyébként más esetekben is megnehezíti, hogy ők a heftalitákat anakronisztikus módon már a türkök fellépését és baktriai uralmát megelőző eseményekkel kapcsolatban is türk-nek nevezik.” (Czeglédy 1959, 119.) Richard N. Frye szerint Shaba egyaránt lehet egy fontos türk vezető vagy pedig helyi vezér (Frye 1968, 13.).

A 7. századi örmény Sebeos szerint II. Kuszró perzsa sah uralkodása alatt is a perzsák (pontosabban Smbat örmény vezér csapatai) még mindig a kusánokkal és a heftalitákkal (másképpen értelmezve: a kusánok, akiket a heftalita király vezet) harcolnak északkeleten, és nem a türkökkel (Sebeos 1999, 52.²²).

Ugyanakkor mára sikerült azt is tisztázni, miért hívják törököknek azokat, akik Transoxániában vagy környékén élnek. Bosworth szerint a korai iszlám időkben a perzsa szerzők a Koraszántól északkeletre levő területet Turán-

22 „Then Smbat assembled the army and re-armed it. He also brought in many other troops to his support, and went to attack the nation of the K’ushans and the Hephthalite king.”

nal kezdték azonosítani, és bele kezdték érteni a törököket is, akik a Jaxartes (Szir-Dárján) túl nomadizáltak. Így Turán egyaránt lett földrajzi és etnikai terminus, noha az Oxus-menti terület nem a török, hanem az iráni népek (szogdok, korezmiek stb.) hazája volt (Bosworth, *Iranica: Central Asia IV*. In *The Islamic Period Up To The Mongols*²³).

Hua Tao helyesen jegyzi meg, hogy a muszlim szerzők a turániakat hibásan azonosítják a törökökkel (Hua 1993, 100.²⁴). Yarshater számos példát hoz fel erre a hibás turáni = török azonosításra elmondván, hogy a törökök csak a 6. században kerültek kapcsolatba az irániakkal. (Yarshater: *Afrāsīāb*²⁵) Kazuo Enoki úgy véli, a török név egyfajta turánit jelentett a *Sáhnáméban* (Enoki 1959, 20–22.²⁶).

Ezek után Joonas Maristo abszolút helyesen állapítja meg – igazából általános érvénnyel –, hogy „a *Sáhnáméban* és más, a korpuszhoz tartozó szövegekben említett törökök Turánra és a turániakra értendők”. (Maristo 2020, 10., 1-es láb.)²⁷

23 „In early Islamic times Persians tended to identify all the lands to the northeast of Khorasan and lying beyond the Oxus with the region of Turan, which in the *Shahnama* of Ferdowsi is regarded as the land allotted to Fereyduń’s son Tur. The denizens of Turan were held to include the Turks, in the first four centuries of Islam essentially those nomadizing beyond the Jaxartes, and behind them the Chinese (see Kowalski; Minorsky, „Turan”). Turan thus became both an ethnic and a geographical term, but always containing ambiguities and contradictions, arising from the fact that all through Islamic times the lands immediately beyond the Oxus and along its lower reaches were the homes not of Turks but of Iranian peoples, such as the Sogdians and Khwarezmians.”

24 „Later, Muslim authors misidentified the Turanians with the Turks, and Afrāsīyāb came to be regarded as a Turkic leader.”

25 „The identification of the Turanians, a rival Iranian tribe, with the Turks, and Afrāsīyāb with their king, is a late development, possibly made in the early 7th century, the Turks having first come into contact with the Iranians only in the 6th century. Mas’ ūdi (*Morūj*, par. 540) shows awareness of the error of this identification, in contrast to Ferdowsi, who maintains it and wrote under the impact of Turkic invasions of Transoxiana in Islamic times and the prevailing negative sentiments among Persian nationalists toward the Turks.”

26 „I, therefore, am of the opinion that the Turks who invaded Persia at the time of Bahram Ghur meant a non-Persian tribe who lived to the northwest of Persian territory. In this connection, I would like to call readers’ attention to that the people to the northwest of Persia was generally called Turks; that in the *Sahnâme* the name Turk means something like Turan which is a contrast to Iran”

27 „The Turks mentioned in *Sahnâme* and other texts of the corpus refer to Turan and Turani-

5.1 A magyarok „Horaszánból vándoroltak ki”

Ha már Csabát a mitikus iráni eredetű Turán egy részében államot létrehozó hőssel, Sziavassal azonosítottuk, nézzük, hozzák-e kapcsolatba a régi szerzők a magyarokat Iránnal vagy Turánnal, azaz azon területekkel, amelyekhez Sziavas kapcsolódik.

Kmoskó Mihály nyomán Zimonyi István hívja fel a figyelmet al-Bakrinak (megh. Kr. u. 1094-ben) a 15. századi Al-Himyarinál megmaradt szövegrészletére, amelyben az áll az Unqaluš címszó alatt, hogy „Ők Horaszánból vándoroltak ki”. Zimonyi így kommentálja e szövegrészt: „A magyarság eredetkérdése szempontjából meghatározó kijelentés. Horaszán ’A felkelő nap, azaz Kelet területe’ Irán keleti részét jelentette az Amu-darjától délre és a Hindukus hegységtől északra lévő területen. Politikailag hozzá tartozott Transzoxánia, a mai Özbekisztán és Szidzsisztán [...]. A magyarság török népek közé sorolása mindenestre arra utal, hogy a magyarság a muszlim felfogás szerint Belső-Ázsiából, azaz a Volgától keletre lévő stepperégióból származik.” (Zimonyi 2001, 72.)

Akárcsak Zimonyi, Bosworth is úgy tartja, hogy Horaszán egy erősen szétfolyó, homályos földrajzi terminus, amelybe például Ferghana népe is beletartozott, ráadásul ott kevert népességről (szerinte iráni és török) lehet szó (Bosworth 2007, 195–196.²⁸).

ans. Turan is both an ethnic and a geographic term and the term Turanian refers to people living in the northeast of Iran beyond the river Oxus or Jayhün in Arabic and Persian texts. [...]). Taking into account the literary context of the Bahrām Čubin story and to avoid confusion, it is better to use the terms Turan and Turanians instead of Turk and Turks in this study.” És tényleg, következetesen turánit használ a török helyett.

- 28 „In considering these citations, one must bear in mind that in early Islamic usage, „Hurasan” was an extremely vague geographical term, and when Gahiz speaks of Turkish settlement in „Hurasan”, he could well mean the eastern fringes of Transoxania, such regions as al-Fath’s native one of Fargana. On these frontiers, a symbiosis of the two races must certainly have been in progress, but this does not mean a profound Turkicisation of lands further west, and many of the Turks on these fringes would be soldiers engaged in local warfare. Moreover, the Islamic historical sources on the 9th century carefully distinguish the men of Fargana, Cac, Uarusana, etc. in the Caliphal armies from the Turks brought in from the deep steppe; and it is probable that the “men of Fargana”, etc., included a good proportion of Iranians as well as Turks.”

6. Összefoglalás

Azt láthattuk, a székelyeknél, sőt általában a magyaroknál maradt fenn a Csaba-monda, ez pedig egyezést mutat az iráni/turáni zoroasztriánus mitológiában fennmaradt Sziavas-mondával, mindkettő prezoroasztriánus elemeket is hordoz. Az egyezések olyan mértékűek, hogy kétség nem fér ahhoz, hogy a két mondakör között szerves kapcsolat van. A Csaba név is Sziavas egyszerű változatának tekinthető. Az írott források szintén alátámasztják, hogy a magyaroknak közük volt Horaszánhoz (ami Turánon belül képzelendő el). A magyaroknak a történeti forrásokban felbukkanó török neve alatt 'turáni' értendő.

Mindezek alapján szükségesnek tartom a turáni térséggel (Transoxánia és környéke) foglalkozó források újraolvasását. Lehetséges, hogy sok mindent megtudunk majd őseinkről.

IRODALOMJEGYZÉK

- Alemaný 2019.** Augustí Alemany: A Prosopographical Approach to Medieval Eurasian Nomads. *Chronica. Annual of the Institute of History. University of Szeged*, 18. (2018) 6–24.
- Attaleiates 2012.** Michael Attaleiates: *The history*. Transl. by. A. Kaldellis, D. Krallis. Dumbarton Oaks, 2008.
- Avesta 1883.** *The Zend-Avesta*, Vol. 2.. Ed. And Tr. James Darmesteter., Clarendon Press, Oxford, 1883.
- Balogh 2017.** Balogh László: Megjegyzések a magyarokra alkalmazott türk népnév kérdéséhez. *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica*, 139. (2017) 15–31.
- Balogh 2020.** Balogh Dániel: *Hunnic Peoples in Central and South Asia: Sources for their Origin and History*. Barkhuis, Groningen, 2020.
- Bartholomae 1961.** Christian Bartholomae: *Altiranisches Worterbuch*. Berlin, 1961.
- Bivar, Iranica: Hephthalites.** A. D. H. Bivar: Hephthalites. *Encyclopaedia Iranica*
- Bivar, Iranica: Kushan Dynasty.** A. D. H. Bivar, Kushan Dynasty i. *Dynastic History. Encyclopaedia Iranica*.
- Biruni 1879.** Muḥammad Ibn-Aḥmad al- Bīrūnī: *The chronology of Ancient Nations: an English version of the Arabic text of the Athâr-ul-Bâkiya of Al-bīrûnî; or „Vestiges of the past”, collected and reduced to writing by the author in A.H. 390-1, A.D. 1000*. Transl. and ed, with notes and index by C. Edward Sachau. Oriental Translation Fund, London, 1879.
- Blaskovich 1942.** Blaskovich Lajos: Őshaza és Kőrösi Csoma Sándor célja. Stádium Sajtóvállalat, Budapest, 1942.
- Boér et al. 2016.** Boér Máté – Balázs Előd – Décsi Beatrix Emőke – Korpos Edina – Szabó Emőke: „Terhes lett véle az idő...” – A Csaba-mítosz és a megváltó hérosz irodalmi kultusza a 19. század második felében. *Acta Siculica. A Székely Nemzeti Múzeum 2016-2017 évkönyve*. (2016) 219–231.
- Bonfini 1995.** Antonio Bonfini: *A magyar történelem tizedei*. Ford. Kulcsár Péter. Balassi Kiadó, Budapest, 1995.

- Bosworth, Iranica: Āl-e Afrīg.** C. E. Bosworth: Āl-e Afrīg. *Encyclopaedia Iranica*
- Bosworth, Iranica: Central Asia iv. In the Islamic Period up to the Mongols.** C. E. Bosworth: Central Asia iv. In the Islamic Period up to the Mongols. *Encyclopaedia Iranica*
- Bosworth–Tabari 1999.** C. E. Bosworth: *The History of al-Tabarī, Vol. 5: The Sāsānids, the Byzantines, the Lakhmids, and Yemen*, Translated and annotated by C. E. Bosworth. State University of New York Press, Albany, 1999.
- Bosworth 2007.** C. E. Bosworth: The Turks in the Islamic Lands up to the Middlellth Century. In: C. E. Bosworth (szerk.): *The Turks in the Early Islamic World*. Aldershot, 2007. 194–205.
- Boyce 1995.** Mary Boyce: The Absorption of the fravasis into Zoroastrianism. *Acta Orientalia*, 48. (1995) 1–2, 25–36.
- Boyce, Iranica: Fravaši.** Mary Boyce: Fravaši. *Encyclopaedia Iranica*.
- Boyce, Iranica: Ādur.** Mary Boyce: Ādur. *Encyclopaedia Iranica*.
- B. Szabó 2016.** B. Szabó János: Árpád honfoglalóinak 9-10. századi hatalmi szervezete steppetörténeti párhuzamok tükrében. *Történelmi Szemle*, 58. (2016) 355–381.
- Chavannes 1903.** Chavannes (szerk.): *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux (Sborník trudov orkhonskoï ekspeditsii, t. VI)*. St. Petersburg, 1903.
- Czeglédy 1954.** Czeglédy Károly: Heftaliták, hunok, avarok, onogurok. *Magyar Nyelv*, L. (1954. július) 142–151.
- Czeglédy 1957.** Czeglédy Károly, Bahrām-Čōbīn. *Antik Tanulmányok*, 4. (1957) 301–302.
- Czeglédy 1959.** Czeglédy Károly: A korai kazár történelem forrásainak kritikájához. *MTA I. Osztályának Közleményei*, XV. (1959) 107–128.
- DAI 1950.** Bíborbanszületett Konstantin: *A birodalom kormányzása*. A görög szöveget fordította Moravcsik Gyula. Közoktatásügyi Kiadóvállalat, Budapest, 1950.
- Davis 2015.** Dick Davis: Religion in the Shahnameh. *Iranian Studies*, 48. (2015/05) 3. sz. 1–12.

- Drasxanakerc'i 2015.** Yovhannes Drasxanakerc'i: Örményország története (Fejezetek a műből). Fordította Z. Tóth Csaba. *Eleink. Magyar Őstörténet*, 14. (2015) 2. sz. 17–27.
- Elishe 1982.** *History of Vardan and the Armenian War*. Translated and Commentary by Robert W. Thomson. Harvard University Press, Cambridge (Ma)/London, 1982.
- Emmerick – Macuch. 2009.** *A History of Persian Literature. (General Editor: Ehsan Yarshater) Volume XVII: The Literature of Pre-Islamic Iran*. Edited by Ronald E. Emmerick – Maria Macuch. I-B. Tauris, London – New York, 2009.
- Encyclopaedia Iranica.** Ehsan Yarshater (szerk.): *Encyclopaedia Iranica*. Routledge & Kegan Paul, London; Boston, 1982.
- Enoki 1955.** Kazuo Enoki: The Origin of the White Huns or Hephthalites. *East and West*, 6:3. (October 1955) 231–237.
- Enoki 1959.** Kazuo Enoki: On the Nationality of Ephthalites. *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, 18. (1959) 1–58.
- Fathi 2016.** Seyed Salam Fathi: Siavash Status in Mythology and Rituals. *International Journal of History and Cultural Studies*, 2. (2016) 3. sz. 6–16.
- Fehértói 2006.** Fehértói Katalin: Az 1055. évi Tihanyi alapítólevél személy- és helyneveinek eredetéről. *Névtani Értesítő*, 28. (2006) 161–170.
- FHDR III. Ioan Skylitzes.** *Fontes Historiae Daco-Romanae (Izvoarele Istoriei Românilor)*, vol. 3: *Scriptores Byzantini saec. XI-XIV*. Ed. Alexandru Elian, Nicolae-Şerban Tanaşoca. Editura Academiei, Bucureşti, 1975.
- FHDR III. Mihail Attaliates.** *Fontes Historiae Daco-Romanae (Izvoarele Istoriei Românilor)*, vol. 3: *Scriptores Byzantini saec. XI-XIV*. Ed. Alexandru Elian, Nicolae-Şerban Tanaşoca. Editura Academiei, Bucureşti, 1975.
- Fodor 1973.** Fodor István: Honfoglaláskori művészetünk iráni kapcsolatainak kérdéséhez. A sóshartyáni korongpár. *Archaeológiai Értesítő*, 100:1. (1973) 32–41.
- Frye 1968.** Richard N. Frye: *Bukhara, the Medieval Achievement*. University of Oklahoma Press, Norman, 1968.

- Frye 2002.** Richard N Frye: Pre-Islamic and early Islamic cultures. In: R. L. Canfield (szerk.): *Turko-Persia in Historical Perspective*. Cambridge University Press, 2002. 35–53.
- Gadzhiev 2021.** Murtazali S. Gadzhiev: The Maskut Kingdom and the Hun Empire: Textual Sources and Archaeological Data. In: Zsófia Rácz – Gergely Szenthe (szerk.): *Attila's Europe? Structural Transformation and Strategies Success in the European Hun Period*. Budapest, 2021.
- Ghandeharion – Ghaemi 2019.** Ghandeharion Azra; Ghaemi Farzad: When Literature and Religion Intertwine: Rostam as a Pre-Historic Iranian Hero or the Shi'itic Missionary? *Forum for World Literature Studies*, 11. (sept. 2019).
- Grexa 1922.** Grexa Gyula: *A Csaba-monda és a székely hunhagyomány*. Budapest, 1922.
- Halász 1994.** Halász Péter: Lábnyik (Vladnic) helynevei. *Magyar Névtani Dolgozatok*, 130. (1994).
- Halmágyi 2014.** Halmágyi Miklós: *Középkori eredetmondák. Gondolatok magunkról és másokról*. Belvedere Meridionale, Szeged, 2014.
- Harmatta 1970.** J. Harmatta: Studies in the History and Language of the Sarmatians. *Acta Universitatis de Attila József Nominatae. Acta antiquae et archaeologica*, Tomus XIII. (1970).
- Harmatta 1987.** Harmatta János: Hephthalita feliratok avar lelettárgyakon. *Antik Tanulmányok*, 33. (1987–1988) 2. sz. 144–152.
- Harmatta 1997.** Harmatta János: Iráni nyelvek hatása az ősmagyar nyelvre. In: Kovács László – Veszprémy László (szerk.): *Honfoglalás és nyelvészet*. Balassi Kiadó, Budapest, 1997. 71–83.
- Harmatta 2001.** Harmatta János: A Volgától a Dunáig. A honfoglaló magyarság történeti útja. *Magyar Nyelv*, 2001. 1. sz. 1–14.
- Haskins 2016.** John F. Haskins: *Pazyrik – The Valley of the Frozen Tombs*. Read Books, 2016.
- Heltai 1981.** Heltai Gáspár: *Krónika az magyaroknak dolgairól*. sajtó alá rend. Kulcsár Margit, bev. Kulcsár Péter; Magyar Helikon, Budapest, 1981.
- HKÍF 1995.** *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szerk.: Kristó Gyula. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged, 1995.

- Hoppál 1976.** Hoppál Mihály: Széki hiedelemtörténetek. *Folklór Archivum*, 5. (1976) 63–91, 63.
- Hoppál 2014.** Hoppál Mihály: A magyar ősvalláskutatás (új) útjai. In: Sudár Balázs – Szentpéteri József – Petkes Zsolt – Lezsák Gabriella – Zsidai Zsuzsanna (szerk.): *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 231–238.
- Horvát 1825.** Horvát István: *Rajzolatok a' Magyar Nemzet legrégebb történetei-ből*. Trattner, 1825.
- Horvát 1844.** Horvát István: *A' szlavinokról az az kérkedőkről, a' trojái első Justinianus tsászárig*. Trattner J. M. és Károlyi István, 1844.
- Hua 1993.** Hua Tao: Central and Western Tianshan on the Eve of Islamization. *Journal of Asian History*, 27. (1993) 2. sz. 95–108.
- Xorenac'i 1978.** Xorenac'i, Movsēs: *History of the Armenians*. Translated by Thomson, Robert. Harvard University Press, Cambridge, 1978.
- Horn 1668.** Georgius Hornius: *Orbis Imperans*.
- Howard-Johnston, Iranica: Kosrow II.** J. Howard-Johnston: *Kosrow II. Encyclopaedia Iranica*.
- Ipolyi 1854.** Ipolyi Arnold: *Magyar Mythologia*. 1854.
- Jerney 1851.** Jerney János *keleti utazása a magyarok őshelyeinek kinyomozása végett 1844 és 1845, I–II. köt.* Pest, 1851.
- Jókai 2001.** Jókai Mór: *A magyar nemzet története regényes rajzokban. Az ősi vallás c. fejezet*. In: Jókai összes művei, CD-ROM. Arcanum, Budapest, 2001.
- Justi 1895.** Ferdinand Justi: *Iranisches Namenbuch*. N. G. Elwert'sche Verlagsbuchhandlung, Marburg, 1895.
- Justinus 1781.** Soborsiny Forrai András: *Justinusnak Trogus Pompejus negyven négy Könyveibül ki-válogatott rövid ékes historiája*. Eger, 1781.
- Kamoliddin 2011.** Kamoliddin, Shamsiddin: *The Samanids. The First Islamic Local Dynasty in Central Asia*. Lambert Academic Publishing, Saarbrücken, 2011.
- Képes Krónika 1971.** *Képes Krónika – A magyarok régi és legújabb tetteiről, eredetükről és növekedésükről, diadalaikról és bátorságukról (ford. Geréb László)*. Magyar Helikon, Budapest, 1971.

- Khorasan, Iranica.** Rante, Rocco, Cereti, Carlo G., Luce, Mark, EIr., Tor, Deborah G., Ghereghlou, Kioumars, Haghighi, Yousef Motavalli, Tarzi, Amin H., Oberling, Pierre and Foadi, Minou: Khorasan. *Encyclopaedia Iranica*.
- Kordé 1996.** Kordé Zoltán: Néhány gondolat a Csaba-problémáról. *Acta Historica (Szeged)*, 103. (1996 január) 57–65.
- Kovács 2007.** Kovács Előd: „Isten” szavunk iráni származtatásáról. A gondolat vándorútján. Credo. Evangélikus Műhely. *A Magyarországi Evangélikus Egyház folyóirata*, 13. (2007) 3–4. sz. 268–284, 275–278.
- Kuskumbajev 2011.** Ajbolat Kuskumbajev: *Magyarok keleten és nyugaton. Magyar–türk–kipcsak kapcsolatok a középkorban*. Cédrus Művészeti Alapítvány – Napkút Kiadó, Budapest, 2011.
- Leriche, Grenet, Iranica: Bactria.** P. Leriche, F. Grenet: Bactria. *Encyclopaedia Iranica*.
- Lurje, Iranica: Kangdez.** Pavel Lurje: Kangdez. *Encyclopaedia Iranica*.
- Maenchen-Helfen 1959.** Otto Maenchen-Helfen: The Ethnic Name Hun. In: Egerod Soren (szerk.): *Studia Serica Bernhard Karlgren dedicata*. Copenhagen, 1959. 223–238.
- Maenchen-Helfen 1973.** Otto Maenchen-Helfen: *The World of the Huns. Studies in their History and Culture*. University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 1973.
- Magyar 2018.** Magyar Zoltán: *A magyar történeti mondák katalógusa I–XII*. II.A kötet, A 61.(1–20) szócikkek. Kairosz Kiadó, Budapest, 2018.
- Makkay 2012.** Makkay János: *Hunok – avar hunok – várkonyok, és az avar Attila*. Harmadik, átdolgozott és javított kiadás. Budapest, 2012.
- Malcolm 1829.** John Malcolm: *The History of Persia: From the Most Early Period to the Present Time*. London, 1829.
- Maristo 2020.** Joonas Maristo: *Bahrām Čūbīn in Early Arabic and Persian Historiography – Why so many stories?* Doctoral dissertation. University of Helsinki, 2020. <https://helda.helsinki.fi/bitstream/handle/10138/314661/Bahr%C4%81m%C4%8C%C5%AB.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (letöltve 2022. május 5.)
- Martirosyan – Gharagozyan 2011.** Hrach Martirosyan, Satenik Gharagozyan: Death of the Armenian Epic Hero Davit’, In: Jasmine Dum-Trag-

ut and Uwe Bläsing (szerk.): *Cultural, Linguistic and Ethnological Interrelations In and Around Armenia*. Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne, 2011. 103–116.

- Mihály 2011.** Mihály János: A Hadak útja / A Csaba-monda: Csaba királyfi nyomában 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8. rész. *Udvarhelyi Híradó*, 4, 9, 14, 19, 24, 29, 34, 44. (2011).
- Minorsky 1947.** V. Minorsky: Vis u Rāmīn: A Parthian Romance (Conclusion). *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, 12. (1947) 1. sz. 20–35.
- Mirza 1999.** Hormazdyar Dastur Kayoji Mirza: *Outlines of Parsi History, Zoroastrian Religion and Ancient Iranian Art*. Condensed and edited by Ramiyar Parvez Karanjia. Printed by N. A. Modi, Bombay, 1999.
- MNGy III.** *Magyar népköltési gyűjtemény III. kötet. Székelyföldi gyűjtés*. Gyűjtötte Kriza János, Orbán Balázs, Benedek Elek és Sebesi Jób. Szerk. Arany László és Gyulai Pál. Budapest, 1882.
- Modi 1917.** Modi, Jivanji Jamshedji: A Few Materials for a Chapter in the Early History of Bactria, *Asiatic Papers: Papers read before the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society*, 2. (1917) 106–118.
- Modi 1926.** Modi, Jivanji Jamshedji: *A hunokról, akik meghódították Indiát*. Avesta Kiadó, Budapest, 1926.
- Moravcsik 1984.** Moravcsik Gyula: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- Muradyan – Topchyan 2008.** Muradyan Gohar, Topchyan Aram: *The Romance of Artaban and Artasir in Agathangelos' History*, 2008. E-Sasanika 4, <http://www.humanities.uci.edu/sasanika/pdf/eSasanika4-topchyan.pdf>
- Névtelen minorita.** *Podhradczky József, Sz. László királynak históriája*. Buda, 1836.
- Olbrycht 2021.** Marek Jan Olbrycht: *Early Arsakid Parthia (ca. 250-165 B.C.): At the Crossroads of Iranian, Hellenistic, and Central Asian History*. Brill, 2021.
- Orbán 1868.** Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása. Krászna, Orbai- és Szita-Bodza. Nagy-Tatár és Szilon havas*. <https://mek.oszk.hu/04800/04804/html/251.html>

- Pál 2011.** Pál Ferenc: „Hadúr” szavunk nyomában. *POLISZ (a József Attila Kör folyóirata)*, 2012, 11. sz. 16–22.
- Parker 1911.** Közép-Ázsia. Angolul írta az *Asiatic Quarterly Review* 1911 január 1. számába Parker E. H. In: Némäti Kálmán: *Nagy-Magyarország ismeretlen történelmi okmánya*. Budapest, 1971. 69–78.
- Parker 1924.** E. H. Parker: *A Thousand Years of the Tartars*. Alfred A. Knope, INC, New York, 1924.
- Polgár 2017.** Polgár Szabolcs: A besenyők pecinaci neve Regino világkrónikájában. *Acta Universitatis Szegediensis, Acta historica*, 139. (2017), 75–83.
- Priskos 2017.** *Hunok és rómaiak. Priskos rhétor összes töredéke*. Attraktor, 2017.
- Pseudo-Sebeos 1985.** *The Primary History of Armenia or History of the Ancestors*. Translated by Robert Bedrosian. New York, 1985. <http://www.attalus.org/armenian/pha1.htm>
- Radó 1896.** *Firduszi Sahnáméjából*. Szijavusz. Ford. Radó Antal. Franklin Kiadó, Budapest, 1896. <https://terebess.hu/keletkultinfo/rado3.html>
- Rémusat 1829.** Abel Rémusat: *Nouveaux mélanges asiatiques, tome premier*. Paris, 1829.
- Rivayats 1932.** *The Persian Rivayats of Hormazyar Framarz and Others*. Their Version with Introduction and Notes by Ervad Bamanii Nosserwanji Dhabhar, M.A. Published by The K. R. Cama Oriental Institute, Bombay, 1932.
- Russel 1996.** James R. Russel: Polyphemos Armenios. *Revue des Études Arméniennes*, 26. (1996–1997) 25–38.
- Russel 1998.** J. R. Russel: The Armenian Shrines of the Black Youth (t'ux manuk). *Le Muséon*, 111. (1998) 3–4. sz. 319–343.
- Sándor 2011.** Sándor Klára: *Nyelvrokonság és hunhagyomány. Rénszarvas vagy csodaszarvas? Nyelvtörténet és művelődéstörténet*. Typotext, Budapest, 2011.
- Sántha 2016a.** Sántha Attila: Székelyek az 5-11. században. II. rész. *Székelyföld*, XX. (2016) 4. sz. 59–63.
- Sántha 2016b.** Sántha Attila: Székelyek az 5-11. században. III. rész. *Székelyföld*, XX. (2016) 6. sz. 67–96.
- Sárközy 2021.** Sárközy Miklós: Siyāwuš – istenség, hős, mártír az iráni hagyományokban. In: Csízy Katalin, Hóvári János (szerk.): *Hősök, mártírok, áldozatok, szentek*. 2021. 95–112.

- Schmidt 1909.** Schmidt József: Egy új árja nyelv. *Nyelvtudomány*, II. (1909) 3. sz. 182–193.
- Schmidt 1926.** Schmidt József: A Hadak útja. *Magyar Nyelvőr*, 55. (1926) 43–45.
- Schmitt, Iranica: Apasiacae.** R. Schmitt: Apasiacae. *Encyclopaedia Iranica*.
- Sebeos 1999.** *The Armenian History attributed to Sebeos*. Translated, with notes, by R. W. Thomson. Historical commentary by James Howard-Johnston. Liverpool University Press, 1999.
- Shapur Shahbazi, Iranica, Hormozd IV. A.** Shapur Shahbazi: Hormozd IV. *Encyclopaedia Iranica*
- Sims-Williams – De Blois 2018.** Nicholas Sims-Williams – François De Blois: *Studies in the Chronology of the Bactrian Documents from Northern Afghanistan: with contributions by Harry Falk and Dieter Weber*. Veröffentlichungen zur Iranistik, Austrian Academy of Sciences Press, 2018.
- Sinor 1990.** Denis Sinor: The establishment and dissolution of the Türk empire. In: Sinor, D. (szerk.): *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Cambridge University Press, 1990. 285–316.
- Skjærvø, Iranica: Kayāniān.** Prods Oktor Skjærvø: Kayāniān vi. Siiāuuaršan, Siyāwaxš, Siāvaš. *Encyclopaedia Iranica*.
- Stephanus Byzantium 1849.** Augustus Meineke: *Stephani Byzantii ethnicorum quae supersunt*. Berlin, 1849.
- Strabón 1977.** Strabón: *Geógraphica*. Ford. Dr. Földy József. Gondolat Kiadó, Budapest, 1977.
- Szádeczky 1992.** Szádeczky-Kardoss Samu: *Az avar történelem forrásai I.* Magyar Östörténeti Könyvtár, Szeged, 1992.
- Székely 1559.** Szekel' Estvan: *Chronica ez vilagnac yeles dolgairol*. Craccoba. Christus szweletesenec MDLIX. [1559] esztendeieibe, Szent Goerg' havanak tizedic napian. nyomtatot Striykoviai Lazar által.
- SzNyfSz.** *Székely Nyelvföldrajzi Szótár*. Összeállította Gálffy Mózes és Márton Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987
- Szörényi 1979.** Szörényi László: Faludi Ferenc, a könyvvizsgáló 1. *Magyar Könyvszemle*, 95. (1979) 1. sz. 1–24.

- TESz.** *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV.* Főszerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1984.
- Theophylact 1986.** *The History of Theophylact Simocatta*, An English Translation with Introduction and Notes by Michael and Mary Whitby. Oxford University Press, 1986.
- Thúry 1897.** Thúry József: A magyaroknak „szavarti aszfali” neve (I.). *Századok*, XXXI. (1897) 317–327.
- Tolszov 1986.** Sz. P. Tolszov: *Az ősi Chorezm.* (ford. Balázs János). Garfield, 1986.
- Tomaschek 1877.** Wilhelm Tomaschek: *Sogdiana.* Zentralasiatische Studien I. Wien, 1877.
- Tremblay 2001.** Xavier Tremblay: *Pour une histoire de la Sérinde. Le manichéisme parmi les peuples et religions d’Asie Centrale d’après les sources primaires*, Veröffentlichungen der Kommission für Iranistik, 28. Verlag der Österreichischen Akademieder Wissenschaften, Vienne, 2001.
- Kurbanov 2010.** Aydogdy Kurbanov: *The Hephthalites: Archaeological and Historical Analysis.* PhD thesis. Free University, Berlin, 2010. https://refubium.fu-berlin.de/bitstream/handle/fub188/8366/01_Text.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Uralonet.** *Uráli Etimológiai Adatbázis.* „Az Uralonet egy olyan, kutatásra és oktatásra egyaránt alkalmas adatbázis és kérdezőfelület, melynek az uráli etimológiákat tartalmazó hagyományos, német nyelvű szótár, az Uralisches Etymologisches Wörterbuch, (=UEW, Akadémiai Kiadó 1986–1989) anyaga képezi az alapját.” <http://www.uralonet.nytud.hu/>
- Vacca 2021.** Alison Vacca: Bahl Šahastan in the land of the K’ušans: Medieval Armenian memories of Balkh as an Arsacid capital. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies. University of London, Cambridge*, 84. (2021) 1. sz. 19–45.
- Vaissière 2015.** Étienne de la Vaissière: Theophylact’s Turkish Exkurs Revisited. In: *De Samarcande à Istanbul: étapes orientales.* Hommages à Pierre Chuvin II, Paris, CNRS Editions, 2015. 91–102.

- Vargyas 1978.** Vargyas Lajos: A honfoglaló magyarság hitvilágának legfejlettebb rétege a nyelv és a folklór tükrében. In: Hoppál Mihály–Istvánovits Márton (szerk.): *Mítosz és történelem*. Budapest, 1978. 15–28.
- Veres 2008.** Veres Péter: Az észak-kaukázusi népek etnokulturális szerepe a magyarság honfoglalás előtti korai etnikai történetében. *Ethno-Lore*, 25. (2008) 3–39.
- Veszely – Ferenczi 1860.** Regestrum Ecclesiae S. Nicolai in Girgio factum per Georgiu M Ferenczi Sacerdotem Coelibem 1629 (A gyergyószentmiklósi egyház regestruma). In: Veszely Károly (szerk.): *Erdélyi egyháztörténelmi adatok*. Veszely Károly, Kolozsvár, 1860. 115–158.
- Waldapfel 1939.** Waldapfel Imre: Jegyzetek a Zalán futásához. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 49. (1939) 3. sz. 262–276.
- Wang 2018.** Penglin Wang: *Linguistic Mysteries of Ethnonyms in Inner Asia*. Lexington Books, Lanham, 2018.
- Wichmann 1907.** Wichmann György: A ř, s, ř és ž hangok története a moldvai csángó nyelvben. *Nyelvtudományi Közlemények*, XXXVII. (1907) 3. sz. 149–163.
- Williams Jackson 1921.** A. V. Williams Jackson: The Location of the Farnbāg Fire, the Most Ancient of the Zoroastrian Fires. *Journal of the American Oriental Society*, 41. (1921) 81–106.
- Yarshater 1983.** Yarshater, E.: Iranian National History. In: E. Yarshater (szerk.): *Cambridge History of Iran* 3. Cambridge University Press, Cambridge, 1983. 359–477.
- Yashater 1988.** Eshan Yarshater (szerk.): *Persian Literature*. State University of New York Press, New York, 1988.
- Yarshater, Afrāsiāb.** Eshan Yarshater: Afrāsiāb. *Encyclopaedia Iranica*.
- Yasna.** Mills, Lawrence Heyworth: *Avesta: Yasna, Sacred Books of the East*, vol. 31. Oxford University Press.
- Yoshida 2003.** Yoshida, Yutaka: On the Origin of the Sogdian Surname Zhaowu 昭武 and Related Problems. *Journal Asiatique*, 291. (2003) 1–2. sz. 35–67.
- Yu 2014.** Yu Taishan: *China and the Mediterranean World in Ancient Times*. Editura Academiei Române, București, 2014.

- Zimonyi 2001.** Zimonyi István: Egy új muszlim forrás a Kárpát-medencében élő magyarokról. In: Felföldi Szabolcs–Sinkovics Balázs (szerk.): *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 15., Budapest, 2001. 88–96.
- Zimonyi 2005.** Zimonyi István: *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ğayhāni-hagyomány magyar fejezete*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 22., Budapest, 2005.
- Z. Tóth 2016.** Z. Tóth Csaba: Tabari történeti művének egyes népnevei és a szavárd-magyarok. *Acta Historica Hungarica Turiciensie*, 21. (2016) 3. sz. 69–85.
- Zujev 2002.** Зуев Юрий Алексеевич: *Ранние тюрки: очерки истории и идеологии*. Алматы: Дайк-Пресс, 2002, jó minőségű angol fordítása itt: Yu. A. Zuev: *Early Türks: Essays on History and Ideology*. <http://s155239215.onlinehome.us/turkic/29Huns/Zuev/ZuevEarly8En.htm> (letöltve 2022. május 3-án)
- Zsidai 2013.** Zsidai Zsuzsanna: Turkok az arab forrásokban – problémafelvetés egy népnév értelmezése kapcsán. *Keletkutatás*, 2013. 5–18.
- Zsigmond 1996.** Zsigmond Győző: Az erdélyi magyarság csillagnévhasználatáról. *Acta – a Csíki Székely Múzeum és a Székely Nemzeti Múzeum évkönyve*, 2. (1996) 215–232.